



e-ISSN: 2148-0494

## ***Dergiabant***

Cilt/Volume: 9, Sayı/Issue: 2  
(Kasım/November 2021)

### **Kur'ân Müdafaası: İbn Kuteybe'nin *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân* Örneği**

The Defense of the Qur'ân: The Example of Ibn Qutayba's *Ta'wîl Mushkil al-Qur'ân*

#### **Süleyman Kaya**

Doç. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi,  
İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı

Assoc. Prof. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal University,  
Faculty of Theology, Department of Tafsir  
Bolu/Turkey

**suleymankaya@ibu.edu.tr**  
**orcid.org/0000-0003-3412-3570**

#### **Makale Bilgisi**

#### **Article Information**

**Makale Türü:** Araştırma Makalesi

**Article Type:** Research Article

**Geliş Tarihi:** 15 Ağustos 2021

**Date Received:** 15 August 2021

**Kabul Tarihi:** 03 Eylül 2021

**Date Accepted:** 03 September 2021

**Yayın Tarihi:** 30 Kasım 2021

**Date Published:** 30 November 2021

**Yayın Sezonu:** Güz

**Publication Season:** Autumn

<https://doi.org/10.33931/dergiabant.983189>

#### **İntihal/Plagiarism**

Bu makale özel bir yazılımla taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.  
This article was scanned with a special software and no plagiarism was detected.

#### **Atıf/Cite as**

Kaya, Süleyman. "Kur'ân Müdafaası: İbn Kuteybe'nin *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân* Örneği". *Dergiabant* 9/2 (Kasım 2021), 573-598. <https://doi.org/10.33931/dergiabant.983189>

**Copyright** © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University Faculty of Theology, Bolu,  
14030 Turkey. All rights reserved. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dergiabant>

## Kur'ân Müdafaası: İbn Kuteybe'nin *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân* Örneği

### Öz

Bu makalede, İbn Kuteybe'nin *Te'vilü müškili'l-Kur'ân* adlı eseri Kur'ân savunusu perspektifinden ele alınmıştır. Konu, daha ziyade nüzûl dönemi sonrasına ait süreçle ilişkilidir. Aslında eserin muhtevasını oluşturan meseleler, Kur'ân'ın mushaf haline getirilişinden itibaren çeşitli eserlerde dağınık bir şekilde ele alınmaya başlanmıştır. İbn Kuteybe, ilgili birikimi daha derli toplu hale getirmiş; yaşadığı dönemin öne çıkan konularıyla harmanlamıştır. Mevcut şekliyle eser, bir yönüyle dönemin tefsir anlayışını yansıtırken diğer yönüyle de sonraki dönemlerde ulûmu'l-Kur'ân veya tefsir usûlü olarak şekillenecek eserlerin adeta omurgasını oluşturmaktadır. Dolayısıyla eserde ele alındığı şekliyle konular, bazı içerik ve sınıflama değişikliğine uğrasa da başlangıcından bugüne değin aslında bir yönüyle ulûmu'l-Kur'ân, bir yönüyle de Kur'ân müdafaasıdır. Bunun içindir ki makalede, ilgili esere, bugün zihinlerde kodlu olan yapısıyla "tefsir" kitabı yanında ulûmu'l-Kur'ân içeriğiyle de yaklaşılması gerektiğine özellikle vurgu yapılmıştır. Çalışmada, önce meselenin ulûmu'l-Kur'ân boyutuna işaret edilmiş, sonra İbn Kuteybe'nin konulara yaklaşım şekli Kur'ân müdafaası açısından analiz edilmeye çalışılmıştır. Makalede, İbn Kuteybe'nin yaşadığı dönem ve yazdığı diğer eserler dikkate alınmakla beraber *Te'vilü müškili'l-Kur'ân* isimli eseri esas alınmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Tefsir, Kur'ân, Müdafaa, Ulûmu'l-Kur'ân, Müşkil.

## The Defense of the Qur'ân: The Example of Ibn Qutayba's *Ta'wil Mushkil al-Qur'ân*

### Abstract

In this article, Ibn Qutayba's work named *Ta'wil Mushkil al-Qur'ân* is discussed from the perspective of the defense of the Qur'ân. The subject is rather related to the post-nuzûl period. In fact, the issues that make up the content of the work have begun to be dealt with in a scattered way in various works since the Qur'ân was turned into a mushaf. Ibn Qutayba made the related knowledge more compact; he blended it with the prominent topics of the period he lived. In its current form, the work reflects the understanding of tafsîr of the period in one way, and forms the backbone of the works that will be shaped as 'ulûm al-Qur'ân or tafsîr method in the next periods, on the other hand. Therefore, although the issues as discussed have undergone some content and classification changes, from the beginning until today, they are actually the 'ulûm al-Qur'ân in one aspect and the defense of the Qur'ân in another aspect. Therefore, in the article, it is emphasized that the relevant work should be approached with the content of the 'ulûm al-Qur'ân rather than the " tafsîr" book, which is coded in minds today. In the study, firstly the 'ulûm al-Qur'ân dimension of the issue was pointed out, and then the approach of Ibn Qutayba to the subjects was tried to be analyzed in terms of Qur'ânic defense. In the article, the period in which Ibn Qutayba lived and the other works he wrote were taken into account, and his work named *Ta'wil Mushkil al-Qur'ân* was taken as a basis.

**Keywords:** Tafsîr, Qur'ân, Defense, 'Ulûm al-Qur'ân, Problematic.

### Giriş

Kur'ân müdafaası denilince, nüzul döneminde vahye ve Hz. Peygamber'in nübüvvetine karşı yapılan itiraz ve bu itirazlara Kur'ân'ın verdiği cevaplar akla gelebilir. Ancak burada müdafaadan, Hz. Peygamber'in irtihalinden ve Kur'ân'ın iki kapak arasında toplanmasından (Mushaf) sonra çeşitli vesilelerle Kur'ân çerçevesinde ortaya atılan maksatlı veya maksatsız soru, itiraz ve ithamlara karşı süreç içerisinde geliştirilen savunu

kastedilmektedir. Zira Kur'ân'ın kitaplaşma süreci sonrası en önemli konu, onu koruma duyusudur. Dolayısıyla süreç içerisinde bu refleksin izlerini görmek son derece olağandır.

Bu açıdan bakıldığında, İbn Kuteybe'ye göre kendi döneminde ortaya çıkan ihtilaflar ve ithamlar, -müslüman toplumun kendi içerisinde dahi olsa tabiri caizse hazmedilir nitelikte değildir. Çünkü bu ithamların bir kısmı doğrudan Kur'ân'ın mevsukiyetinin sorgulanmasına, bir kısmı da içeriğine yönelik olup Kur'ân tarafından Allah Resulüne bildirilmiş tevhid, levh-i mahfuz, cezâ-mükâfat ve kabir azabı gibi temel konulardadır.<sup>1</sup> İbn Kuteybe'nin *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân'a*, Kur'ân'ın önceki kitapları nesh ettiğine vurgu yapıp icâz yönünü ön plana çıkararak başlaması; *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân'a* ise açıklamaları kısa tutacağını belirttiği halde kitabın formatına çok da uymayan "İştikâku esmâillâhi ve sıfâtihî ve izhâri meânihâ"<sup>2</sup> şeklinde bir başlık atıp uzun uzun Allah'ın sıfatlarını izaha girişmesi bu savunma gereksinimin bir göstergesidir. Bunların, başta Mu'tezile olmak üzere, içerden ve dışardan her kesimin iddialarına yönelik bir savunu olduğu açıktır. Daha genel bir ifadeyle; Kur'ân okurken zihne takılan ve okuyucuya anlaşılması zor gelen her meselenin onun savunma kapsamına girdiğini söylemek mümkündür.

Diğer taraftan, bazı sahabilerin elinde bulunan Kur'ân nüshaları, ister yedi harf meselesi, isterse Hz. Osman dönemindeki Kur'ân'ın çoğaltılması kapsamında gelişen olaylarla ilişkilendirilerek yorumlansın, neticede İbn Kuteybe'ye geldiğinde kıraatlerle ilgili çok yönlü ihtilafların varlığı bilinmektedir.<sup>3</sup> Dolayısıyla onun *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân'da*, Kur'ân'ın üstünlüğüne ve mevsukiyetine vurgu yaptıktan sonra kıraatler konusuna öncelik vermesi hiç şaşırtıcı değildir. Hz. Peygamber döneminde, konuşmaya değer bir mesele olarak görülmezken onun vefatından sonra çelişkili gibi görülen ayetler bağlamında dile getirilen tenâkuzu'l-âyât iddiasına<sup>4</sup> karşı Kur'ân savunusu da gayet doğaldır. İkrime'ye gelen bir adamın, "Bu, kâfirlerin konuşamayacağı bir gündür"<sup>5</sup> ayeti ile "Sonra siz de kıyamet günü Allah'ın huzurunda tartışacaksınız"<sup>6</sup> ayeti arasındaki çelişkiyi nasıl açıklayacağını sorduğunu ifade eden Katâde rivayeti<sup>7</sup> sürece işaret eden örneklerinden sadece biridir. Eserde ele alınan müteşâbihât, üslûbu'l-Kur'ân, vücûh ve nezâir vs. meseleler bağlamında değerlendirilebilecek her bir konu günün şartları itibarıyla Kur'ân'a yöneltilen ithamlar bakımından müdafaayı hak etmektedir.

Tek tek ele alındığında, İbn Kuteybe'nin Kur'ân müdafaası ile ilgili değindiği konuların Müslüman toplumun gündemine düştüğü tarihi belirlemek kolay değildir. Bu yüzden bu hususlarda ayrıntıya girilmeyecek, yeri geldikçe ilgili başlıklar altında ele alınan

<sup>1</sup> Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe ed-Dîneverî, *Te'vîlü muhtelifi'l-ĥadîs*, thk. Muhammed Muhyiddin el-Esfar (Beirut: Mektebetü'l-İslâmî, 1999), 63.

<sup>2</sup> Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Abdüsselâm Şâhin (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2019), 9-19.

<sup>3</sup> İsmail Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 102.

<sup>4</sup> Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: İFAV, 2013), 222.

<sup>5</sup> el-Mürselât 77/35.

<sup>6</sup> ez-Zümer 39/31.

<sup>7</sup> Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe ed-Dîneverî, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2015), 84.

konuyla kısaca ilişki kurulacaktır. Kaldı ki bu açıdan bakıldığında her bir konu ayrıca çalışmayı gerektirecek kadar derinlikli ve bir o kadar tartışmalıdır. Ancak eserin değerini tespit açısından burada şunu belirtmek gerekir. Savunmaya konu olan meselelerin Hz. Peygamber'in vefatından itibaren çeşitli vesilelerle gündeme gelmeye başladığı anlaşılmaktadır. Ancak bu süreçte konular, muhtelif eserlerde dağınık halde bulunmaktadır. Henüz sonraki dönem ulûmu'l-Kur'ân veya usûlü't-tefsîr eserlerinde gördüğümüz şekilde bir arada ve sistematik olarak ele alınmış değildir. Ayrıca içerik yönünden de bu eserde yer alan konuların sınırları tam olarak çizil/e/memiştir.<sup>8</sup> Meselâ, ilk örneği Mukâtil b. Süleyman tarafından ortaya konulan vücûh ve nezâir meselesi, *Te'vîlü müşkilü'l-Kur'ân*'da ele alındığı biçimiyle dahi içerik bakımından sonradan dilbilimin sınırlarını çizdiği çok anlamlılık konusunun dışına taşmaktadır.<sup>9</sup> Bunun için istiâre kapsamında verdiği birçok örnek de belâgat uzmanlarınca farklı edebi sanatlar kapsamında değerlendirilmiştir.<sup>10</sup> Ama şunu rahatlıkla söylemek mümkündür: Kur'ân yorumuna paralel olarak ortaya çıkmış, sonraki dönemlerde ulûmu'l-Kur'ân veya tefsir usulü kitaplarında işlenmeye başlanmış olan İbn Kuteybe'nin ele aldığı bu konular, onun yaşadığı dönemde gündemde olması hasebiyle müdafaa edilmesi gerekli olan hususlardır. Çünkü İslâm toplumunun kendi iç dinamikleri ve farklı kültürlerle yüzleşmesine paralel olarak gelişen fikir ve düşünce akımları bunu gerektirmiştir. Onun için hem *Te'vîlü müşkilü'l-Kur'ân* hem de *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân* dönemin tefsir özelliğini yansıtsa dahi bugün zihin kodlarımızda yer alan Kur'ân tefsirinden ziyade büyük ölçüde ulûmu'l-Kur'ân eserleriyle benzeşmekte olup savunu yönü ağır basan eserlerdir. Ancak ilgili eserler ve özellikle de *Te'vîlü müşkilü'l-Kur'ân* henüz savunu özelliği ve ulûmu'l-Kur'ân yönüyle akademik bir çalışmaya konu edilmiş değildir.

İbn Kuteybe'nin, söz konusu her iki eserinin bu noktadaki talihsizliği, onlara bilindik anlamda tefsir eseri olma niteliği yüklemeye ilgili olabilir. Nitekim Mustafa Kurt'un, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı tarafından (1996) yayınlanan *İbn Kuteybe ve Tefsir Anlayışı* isimli eseri bu ön kabulden hareketle yapılmış değerli bir çalışmadır.

Erken dönem tefsirinin gelişim süreci dikkate alındığında dönemin şartları ve tefsir yöntemi açısından ilgili yaklaşım aslında doğrudur. Burada yanıltıcı ve eksik olan husus, sonraki dönemin zihinlerde mevcut tefsir anlayışı üzerinden eserleri değerlendirmek ve bu noktada yaşanan kırılma noktalarına değinmemektir. Oysa günümüzde tefsir ve ulûmu'l-Kur'ân, içerdiği konular itibarıyla birebir örtüşmemektedir. Dolayısıyla zihinlerde her ikisi de bugünkü haliyle kodlanmış durumdadır. Bu sebeple özellikle de *Te'vîlü müşkilü'l-Kur'ân*'ın tefsir yönünden ziyade savunu özelliğinin ve bu durumun ulûmu'l-Kur'ân'la ilişki boyutunun öne çıkartılması gerekmektedir. Hatta İbn Kuteybe'nin kendi ifadesi dikkate alınarak biraz daha genişletilmiş şekli olarak düşünülse dahi *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*'ı da bu kategorinin örnekleri arasında zikretmek uygun olacaktır. Çünkü ilgili eserlerde, sonraki

<sup>8</sup> Abdülhamid Birışık, "Ulûmü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/134.

<sup>9</sup> Mustafa Karagöz, "Vücûh ve Nezâirin Terimleşme Süreci -'Nezâir'in 'Eş Anlamlılık' Olarak Tanımlanması Sorunu-" *Bilimname* 14/1 (2008), 7-33.

<sup>10</sup> Abdulmuttalib Arpa, "İbn Kuteybe'nin Belâgat İlminin Teşekkülüne Katkıları -Te'vîlü Müşkilü'l-Kur'ân Çerçevesinde-", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2011), 39, 40.

dönemlerde şekillenen bilindik anlamda bir tefsir formatı yoktur. Bir başka deyişle, her iki eserde de Kur'ân'ın ayetlerini birebir sırasıyla yorumlama söz konusu değildir. Bu husus, eserlere verilen isimlerden de anlaşılabilir. Çalışmanın içeriğinde ele alınan konuların tümünde görülebilecek bu özellik, eserin başında zaten müellif tarafından da dile getirilmektedir. Buna göre amaç, yöneltilen eleştiriler ve akla gelebilecek sorular karşısında Kur'ân'ın mevsukiyetini ve içeriğini savunmaktır.

İbn Kuteybe'nin *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs* isimli eserinde, Kur'ân-sünnet tearuzuyla ilgili yaklaşımı da onun zihin kodlarının savunma refleksli hareket ettiğini göstermektedir. Zira o ilgili eserde, her grubun Kur'ân'ı kendi görüşlerini destekleyecek şekilde yorumladıkları eleştirisini yapmakta, özellikle çeşitli kelimeler ve rey/fıkıh ekollerinin rivayetler çerçevesinde öne sürdükleri itirazlara karşı hadis ehlini savunduğunu açıkça ifade etmektedir. Nitekim “Kelimeler ve rey/fıkıh taraftarlarına reddiye”, eserdeki konu başlıklarından biridir.<sup>11</sup> Makaleye, eserlerin konu içeriğinden hareketle Kur'ân müdafaası başlığı konulmasının sebebi de aslında bundandır. Gerçi İbn Kuteybe zaviyesinden bakıldığında İslâm'ın her konusuna yönelik savunma yapmak hem yaşadığı dönemin hem de onun inancının bir gereğidir denilebilir. Ancak bu çalışmada, sadece *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*'dan hareketle İbn Kuteybe'nin Kur'ân savunusu üzerinde durulmuştur.

İbn Kuteybe ve eserleri hakkında birçok çalışma yapıldığı görülmüştür. Bunlar arasında 1990'da Mustafa Kurt tarafından yapılan, *Hicri III. asırdaki tefsir çalışmaları ve İbn Kuteybe'nin tefsir anlayışı* isimli doktora çalışması konumuz açısından en önemlisidir. Hatice Dülber'in *İbn Kuteybe ve hadis anlayışı* (2008); Kıyasettin Arslan'ın *İbn Kuteybe'nin Edebü'l-Kâtib adlı eserinin filolojik incelemesi* (2020); Abdullah Varol'un *Edebü'l-kâtib İbn Kuteybe (Abdullah b. Müslim)* (1980) adlarıyla da doktora tezi çalışmaları tamamlanmış; Ferda Yıldırım'ın *İbn Kuteybe'nin Uyûnü'l-Ahbâr'ı* isimli bir doktora çalışması ise devam etmektedir. Halime Alıcı'nın *İbn Kuteybe'nin (276/889) el-Maârifinde yer alan Şîa listesindeki isimlerin Şîa'ya nispet edilmeleri açısından incelenmesi*; İbrahim Sakarya'nın *İbn Kuteybe'nin kelami görüşleri ve el-ihtilaf fi'l-lafz*; İbn Kuteybe'nin mezhep anlayışı ve diğer mezheplere bakışı; Muhammet Vehbi Dereli'nin *İbn Kuteybe'nin Te'vîlü müşkili'l-Kur'an'ının Arap dili açısından tahlili*; Süheyla Hale Bayırbaş'ın *İbn Kuteybe'de dil ve anlam*; Tuğçe Günaydın'ın *İbn Kuteybe'nin Uyûnü'l-ahbâr'ındaki hadislerin tahrir ve tenkîdi*; Hüsnü Özer'in *İbn Kuteybe'nin tarihçiliği*; Aziz Siler'in *İbn Kuteybe'nin Garîbu'l-hadîs ve ez-Zemahşerî'nin el-fâik fi garîbi'l-hadîs Adlı Eserlerinin Konulu Sözlükçülük Açısından Değerlendirilmesi*, Floyd W. Mackay'ın *Ibn Qutayba's Understanding of Quranic Brevity*; Ahmed Meddah'ın *et-Tenzîru'l-belâğî 'inde İbn Kuteybe min hilâli kitâbihî Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân* isimleriyle de yüksek lisans çalışmaları mevcuttur. Konu başlığı *İbn Kuteybe'nin Te'vîlü Müşkili'l-Kur'an Adlı Eserinde Şiirle İstîşad* şeklinde aynı olan iki farklı yüksek lisans tezi ile *Kıraat İlminin Temel Meseleleri Bağlamında İbn Kuteybe* isimli yüksek lisans tezi devam etmektedir.

Syamsul Wathani “Metode Takwil al-Qur'an Ibnu Qutaybah”; Abdul Malik Ghozali “Menhecul-kıyâs fi fikhi muhtelifi'l-hadîs 'inde İbn Kuteybe ed-Dineverî” başlıklarla yabancı

<sup>11</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs (Hadis Müdâfaası)*, çev. M. Hayri Kırbasoğlu (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1989), 61.

dilde; Bahaüddin Varol “İbn Kuteybe, Hayatı, Eserleri ve İslam Tarihçiliğindeki Yeri”; Abdülmuttalip Arpa “İbn Kuteybe’nin Belâgat İlminin Teşekkülüne Katkıları”; Mustafa Kılıç “İbn Kuteybe’de Kıraat–Filolojik Tefsir İlişkisi (Tefsîru Garîbi’l-Kur’ân Örneği)”; Semira Karuko “İbn Kuteybe ve Müberred Üzerinde el-Câhız Etkisi-Belâgat İlmi Açısından-”; İsmail Güler “İbn Kuteybe’nin Şiir Anlayışı ve Şaire Bakışı” gibi Türkçe birçok makale yazılmıştır.

İbrâhim Tâhâ Hamûdî et-Temîmî’nin, *el-İmam b. Kuteybe ed-Dineverî ve cuhûduhû fi’l-hadîs ve ‘ulûmihî*; ‘Ali b. Nefî’ el-‘Ulyânî’nin *‘Akîdetü’l-imâm ibn Kuteybe*; Mustafa Kurt’un *Hicri III. asırdaki tefsir çalışmaları ve İbn Kuteybe’nin tefsir anlayışı*, Fıkrı Auliya İlhamny’nin *Hadis Kemiskinan Menurut Ibnu Qutaybah dalam Kitab Ta’wil Mukhtalafal-Hadis* gibi eserler de kitap olarak yayınlanmıştır.

Makale hazırlık sürecinde, *Te’vîlü müşkili’l-Kur’ân* ve devamı niteliğindeki *Tefsîru ğarîbi’l-Kur’ân* baştan sona okunmuş, İbn Kuteybe ve eserlerine dair yapılan çalışmalar mümkün olduğunca gözden geçirilmeye çalışılmıştır. İbn Kuteybe’nin hayatına ve yaşadığı döneme makalenin imkân ve sınırları gözetilerek kısaca temas edilmiştir. *Te’vîlü müşkili’l-Kur’ân* eseri bağlamında ele alınan konuların ulûmu’l-Kur’ân veya tefsir usulü gelişim süreci ile olan ilişkisine de kısaca değinilmiştir. Ardından eserin içeriği, Kur’ân müdafaası kapsamında analiz edilmeye çalışılmıştır. Makalede, yine aynı gerekçe ile başlıklar altında sınırlı sayıda örnekle yetinilmek zorunda kalınmıştır.

## 1. İbn Kuteybe ve Dönemine Kısa Bir Bakış

Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, 213/828 yılında Kûfe veya Bağdat’ta doğmuştur. İlmî birikimini Bağdat’ta elde ettiği düşünülmektedir. Doğduğu yere nispetle Kûfî, Dinever kadılığı yaptığı için Dineverî lakabıyla da anılmıştır. Nişâbur ve Mekke’ye yolculukları olmuş ancak hayatının büyük bir bölümünü Bağdat’ta geçirmiştir. 276/889 yılında Bağdat’ta vefat etmiştir.<sup>12</sup> İbn Kuteybe, lehinde ve aleyhinde birtakım iddialar olmasına rağmen<sup>13</sup> sika kabul edilmektedir. Teşbîhe meylettığı, Kerrâmiye’nin görüşlerine itibar ettiği ve yalan söylediği ifade edilse de Zehebî bunun doğru olmadığını ifade etmektedir. Bu konularda Hanbelî mezhebine aykırı bir görüş belirtmemiştir.<sup>14</sup>

İbn Kuteybe, dini ilimlerin her alanında eser vermiş ansiklopedist bir âlimdir. *Te’vîlü müşkili’l-Kur’ân*, *Tefsîru ğarîbi’l-Kur’ân*, *Garîbu’l-hadîs*, *Müşkilü’l-hadîs*, *İ’râbu’l-kırâât*, *Edebu’l-kitâb*, *Uyûnu’l-ahbâr*, *Kitâbu’l-meârif*, *Tabakâtu’s-şuarâ*, *Kitâbu’l-envâ*, *Kitâbu’l-mesâil* gibi daha birçok önemli eseri vardır.<sup>15</sup> Eserlerini oğlu Ebû Cafer Ahmed b. Abdillah (öl. 322/933), Ubeydullah b. Abdurrahman es-Sükkerî (öl. 323/936), İbrahim b.

<sup>12</sup> Ebû’l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya’kûb İshâk b. Muhammed İbnu’n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Rıza Teceddüd (Tahran: y.y., ts.), 1/85; Ahmed b. Ali Ebû Bekir el-Hatîb Bağdâdî, *Târih-u Bağdâd* (Beyrut: Darü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1931), 13/411; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Siyerü a’lâmi’n-nübelâ* (Kâhire: Dârü’l-Hadîs, 1427), 13/300.

<sup>13</sup> İbn Kuteybe ed-Dîneverî, *Te’vîlü müşkili’l-Kur’ân* (Muhakkikin mukaddimesi), 10-12.

<sup>14</sup> Zehebî, *Siyer*, 13/298, 299.

<sup>15</sup> İbnu’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 1/85; Bağdâdî, *Târih-u Bağdâd*, 13/411; Ebû’l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî, *Vefâyâtu’l-A’yân ve enbâu ebnâi’z-zamân*, thk. İhsan ‘Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1978), 42-44; Zehebî, *Siyer*, 13/297, 300.



Muhammed b. Eyyün es-Sâîğ (öl. 313/925), Abdullah b. Ahmed b. Bükeyr et-Temîmî, Abdullah b. Câfer b. Dürüsteveyhi'l-Fârisî (öl. 347/958) rivayet etmişlerdir.<sup>16</sup>

İbn Kuteybe, ikinci Abbâsi döneminde yaşamıştır. Yaklaşık 63 yıllık hayatında dokuz halife görmüştür. Onun yaşadığı dönemde Abbasîler yavaş yavaş güç yitirmeye başlamıştır. Halifenin gücü zayıflamaya yüz tutmuş, siyasi karışıklıklar ortaya çıkmaya başlamıştır. Yönetim kademesiyle sıradan halk arasındaki fark açılmış, halife ve vezirler arasında lükse yönelim başlamıştır. Siyahi kölelerin “Zenci İsyanları” olarak bilinen isyanları yıllarca sürmüştür.<sup>17</sup>

İbn Kuteybe, bir takım iç çekişmelere rağmen Abbasilerin ilmî, siyasî ve sosyal açıdan genişlediği/güçlendiği bir dönemde yaşamıştır.<sup>18</sup> Beytü'l-Hikme'nin kurulması, Yunanca'dan tercümelerin başlatılması yine bu dönemdedir.<sup>19</sup>

Abbâsi yönetimi, Me'mûn zamanına kadar ehl-i hadis olarak nitelenebilecek Sünnilik çizgisinde ilerlemiş; Kaderiyye, Râfıza, Hâricîlik ve Mürcie ehl-i bid'at olarak nitelenmiştir. Mu'tezile'nin, halife Me'mun döneminde (813-833) devletin resmi mezhebi ilan edilmesiyle (212/827), halku'l-Kur'ân başta olmak üzere itizâlî ilkeler gündeme taşınmış; beraberinde mihne olayları başlamıştır.<sup>20</sup> Mu'tezile imamlarından Nazzâm (öl. 231/845), Câhız (öl. 255/869), Ebû Huzeyl el-Allâf (öl. 235/849-50 [?]) gibi büyük şahsiyetlerin o dönemde yaşadıkları ve İbn Kuteybe'nin Câhız'ın talebesi olduğu unutulmamalıdır.

Mütevekkil Alellah'ın (öl. 247/861) Mu'tezilî politikaya son vermesiyle birlikte<sup>21</sup> süregelen Arap-Mevâlî sürtüşmesi tekrar ehl-i hadis çizgisinin lehine bir ortamın doğmasına imkân vermiştir.<sup>22</sup> Bu süreçte İbn Kuteybe, bazı konularda tezini Mu'tezile karşıtlığı üzerine oturtmuş olsa da bütün kesimlere karşı savunu yaptığı söylenebilir.<sup>23</sup> Nitekim o Mu'tezilenin önde gelen isimlerinden Nazzâm'ı alkolik, zinakar, yalancı gibi ağır ithamlarla suçlamış; Ebû Huzeyl el-Allâf'ı yalancılıkla itham etmiş; talebeliğini de yaptığı Câhız için yalancılık ithamı yanında farklı açılardan ağır tenkitler yöneltmiş; Ebû Hanîfe başta olmak üzere rey ehlini genel anlamda eleştirmiştir.<sup>24</sup> İlgili grupların her birinin tefsiri

<sup>16</sup> Bağdâdî, *Târih-u Bağdâd*, 13/411; Zehebî, *Siyer*, 13/297; Bahaüddin Varol, “İbn Kuteybe (276/889) Hayatı, Eserleri ve İslâm Tarihçiliğindeki Yeri”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/5 (1999), 245-274.

<sup>17</sup> Corci Zeydan, *Târîhu't-temeddüni'l-İslâm* (Beyrut: Dâru Mektebetü'l-Hayât, ts.), 370, 389 vb.

<sup>18</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 46-51.

<sup>19</sup> Mahmut Kaya, “Beytülhikme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/88.

<sup>20</sup> Nahide Bozkurt, *Abbâsiler* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2018), 62-76.

<sup>21</sup> Bozkurt, *Abbâsiler*, 90.

<sup>22</sup> W. Montgomery Watt, *The Formative Period of Islamic Thought* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1973), 270.

<sup>23</sup> Nasr Hâmid Ebû Zeyd, *el-İtticâhü'l-'aqlî fi't-tefsîr: Dirâse fi kazıyyeti'l-mecâz fi'l-Kur'ân 'inde'l-Mu'tezile* (Beyrut: el-Merkezu's-Sekâfi el-Arabî, 1996), 171, 174.

<sup>24</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 63, 66-113.

kendi arzularına uydurduğunu ifade ederek bunlara dair örnekler vermiştir.<sup>25</sup> Kaldı ki bütün bunlar yanında ehl-i hadisi hakka daha yakın ve yorumda daha isabetli gördüğünü açıkça ifade etmektedir.<sup>26</sup>

Kendisi Fars asıllı olmasına rağmen<sup>27</sup> bu süreçte Şuûbiyye'ye karşı tavır takınmıştır. Eşitlik ilkesi üzerinden üstünlüğün sadece takvada olduğu vurgusunu yapıyor görünse de eserlerinde Arap üstünlüğünü çağrıştıran yorumlar hissedilmektedir.<sup>28</sup> Basra dil ekolüne daha yakın olmakla beraber Kûfe dil ekolünün görüşlerinden de faydalanmıştır.

İbn Kuteybe'nin müdafaaya çalıştığı konular yaşadığı dönemin gündeminde olan konulardır. Makalede, yeri geldiğinde meselenin bu yönlerine de kısaca işaret edilecektir.

## 2. *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân Eseri ve Kur'ân Müdafaası*

Müdafa nitelikli yaklaşımların dağınık da olsa erken dönemlerde başlamış olabileceğini tahmin etmek zor değildir. Konuya dair ilk eserin *er-Red 'ale'l-mülhidîn fi müteşâbihi'l-Kur'ân* adıyla Kutrub (öl. 210/825 civarı) tarafından yazıldığı;<sup>29</sup> kayıp olsalar dahi benzer nitelikte *Cevâbâtü'l-Kur'ân* adıyla Süfyan b. Uyeyne ve Mukâtil b. Süleyman'ın da eserinin olduğu ifade edilmiştir. Ancak günümüze ulaşan ve daha derli toplu olarak konuları ele alan en ciddi eser İbn Kuteybe'ye aittir denilebilir.

İbn Kuteybe'ye göre; din karşıtları, toplumda fitne çıkarmak veya Kur'ân hakkında şüphe uyandırmak için Kur'ân'ın müteşâbihlerinden faydalanarak kendi arzularına uygun anlamlar üretmişlerdir. Aslında bu, onların akıl kıtlığından ve meseleleri derinliğine kavrayamamalarından kaynaklanmaktadır. Eğer onların iddiaları gerçek olsaydı mesele zaten nüzul döneminde halledilmiş olurdu. Çünkü o dönemde Kur'ân'a karşı şiir, sihir, kehânet, bazen de öncekilerin uyduruk hikayeler şeklinde benzeri itirazlar olmuştur. Kur'ân bu iddialara meydan okumuş (tehaddî), iddia sahipleri de bu meydan okuma karşısında ezilmişlerdir.<sup>30</sup>

Görülüyor ki İbn Kuteybe, bu eseri, müslim veya gayrı müslim kesimden kendi döneminde Kur'ân'a yöneltilen ithamlara cevap verme ve ilgili konularda Kur'ân'ı savunma amacıyla telif etmiştir. Bu sebeple konuya, Kur'ân'ın önceki kitapları nesh ettiğinden, îcâzdaki ayrıcalığından bahisle "Bana cevâmiu'l-kelim verildi." hadisinin gereğinin Kur'ân'da tahakkuk ettiğine işaretle başlamaktadır.<sup>31</sup> Bununla ilgili olarak, Kur'ân'ın îcâzına

<sup>25</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 118-126.

<sup>26</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 127.

<sup>27</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 7.

<sup>28</sup> Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *Fadlu'l-Arab ve't-tenbih 'alâ 'ulûmihâ*, thk. Mahmud Halis (Abudabi: Dâru'l-Kütübî'l-Vatanî, 2010), 110; Mine Demirbilek, *İbn Kuteybe'nin Mezhep Anlayışı ve Diğer Mezheplere Bakışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 114-117.

<sup>29</sup> Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Suyûtî el-Hudayrî eş-Şâfiî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1996), 2/764; Muharrem Çelebi, "Kutrub", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 26/495.

<sup>30</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 51, 52.

<sup>31</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 31.



dair verdiği örneklerden biri de her gürültüye kulak dikip Müslümanlardan geldiğini sanarak korkulu bakışları Müslümanlara diken münafıklardan veciz bir şekilde bahseden “Ama her gürültüyü de kendilerine yönelik sanırlar. Asıl düşman onlardır.”<sup>32</sup> ifadesidir. Buradaki îcazı, verdiği iki şiir örneği ile de desteklemektedir.<sup>33</sup>

İlgili yaklaşımı, İbn Kuteybe'nin savunusunu Arapça dilbilim ve Belâgat ilmi -o dönemde henüz gelişim sürecinde olsalar da- üzerinden temellendireceğinin işaretidir. Nitekim ona göre Kur'ân, diğer bütün dillerden daha ayrıcalıklı özelliğe sahip olması nedeniyle Arapça olarak gönderilmiştir. Gönderildiği dönemin şartlarına göre her peygamberin peygamberliğine delil olacak alametler/mu'cizeler söz konusudur. Hz. Peygamber'in en belirgin delili (alem) de Kur'ân'dır. İnsanlar ve cinler bir araya gelseler dahi benzerini yapmaya muvaffak olamayacaklardır. Ancak işin bu yönünü kavramak Arapça dilbilim konusunda ciddi bir derinliği gerektirmektedir. Edebî üsluba sahip bir kişi nikâh veya diyet takdimi törenlerinde nasıl bazen uzun, bazen kısa, bazen basit, bazen ağdalı konuşursa İbn Kuteybe'ye göre Kur'ân'ın da muktazayı hale uygun üslubu bunu gerektirmektedir. Bu durum onun farkını ortaya koymaktadır.<sup>34</sup>

İbn Kuteybe, 28 harften oluşan Arap alfabesinin ve onun cümle yapısının buna uygun olduğuna işaret etmektedir. Bu bağlamda, “Hâzâ kâtilün ehî” ile “Hâzâ kâtilü ehî” Arapça'nın anlatım zenginliğini göstermek için verdiği örneklerden biridir. Aynı minvalde dilbilimin sonradan eş anlamlı, çok anlamlı veya yakın anlamlı olarak sınıflayacağı kelimelerden örnekler vererek Arapça'nın anlam ayrıcalığını göstermeye gayret etmektedir.<sup>35</sup> Arap şiirinin kafiye, vezin gibi yapısal özellikleri üzerinden Araplara sağladığı bilgi edinme ayrıcalığına vurgu yapmaktadır. Neticede, Arapça'nın ayrıcalıklarını Kur'ân nazmı ile ilişkilendirerek meseleyi; “Kur'ân, Arapçanın bütün bu sanatsal niteliklerini içerisinde barındıran bir üslupla indirilmiştir. Bu sebeple meseleyi İncil, Habeşçe veya Rumcaya; Tevrat, Zebur ve diğer kutsal kitaplar Arapçaya tercüme edilebilirken diğer diller Arapçanın sahip olduğuengin mecâz özelliklerine sahip olmadığından Kur'ân'ı başka bir dile tercüme etmeye kimsenin gücü yetmez noktasına getirmektedir.”<sup>36</sup> Eser, kıraatler, lahn, çelişki ve ihtilaflar, müteşâbih, mecâz, istiâre, kalb, hazf ve ihtisâr, tekrarlar, kinâye ve ta'rîz, lafzın zâhirine ters manaya delaleti, hurûf-u mukattaa, vücûh ve nezâir, edatların anlamı ve birbiri yerine kullanımı, kelimeye eklenen bazı harfler gibi ulûmu'l-Kur'ân'ın da temelini teşkil eden konuları ele almaktadır. Açıklamalarını, bazen rivayet, bazen şiir, bazen de Tevrat, Zebur ve İncil'den verdiği örneklerle temellendirmektedir.<sup>37</sup>

<sup>32</sup> el-Münâfikûn 63/4.

<sup>33</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 35.

<sup>34</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 39-41.

<sup>35</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 40.

<sup>36</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 50.

<sup>37</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 95, 122, 123 vb.

İbn Kuteybe'nin i'câzu'l-Kur'ân, vücûh ve nezâir konularıyla yakın ilişkisi bulunan furûk meselesine özel bir önem atfettiği anlaşılmaktadır.<sup>38</sup> Örneğin "kelâm" ve "kavl" arasında fark olduğunu ifade etmektedir.<sup>39</sup> "Farku mâ beyne'l-ğurûb ellezî hüve 'üfûlün ve beyne'l-ğurûb ellezî lehû en-nev'u" şeklindeki başlık da bunu göstermektedir.<sup>40</sup>

Nasr Hâmid Ebû Zeyd, İbn Kuteybe'yi, özellikle de Mu'tezile'ye itiraz noktalarında kendinden önceki birikime hiçbir şey eklememekle suçlarsa da<sup>41</sup> bunu tümüyle kabul etmek doğru değildir. Kanaatimizce İbn Kuteybe'nin yaptığı analizlerle fark yarattığı ifade edilebilir. Özellikle ulûmu'l-Kur'ân açısından bakıldığında konuları biraz daha sistematîğe soktuğunda şüphe yoktur. Ele aldığı meseleleri izah sadedinde yaptığı analizler, özellikle de tefsir usulü açısından son derece önemlidir.

Eserde yer yer görülen tefsir nitelikli açıklamalar, özellikle de müşkilü'l-Kurân bahsinde yine bu konuyla ilişkili olarak sûre bazlı ele alınan bazı ayet yorumları, esere sonradan eklenmiş olabileceği izlenimi vermektedir. Bunlar, doğrudan eserin yazılış amacı olan Kur'ân'a yöneltilen eleştirilere cevap niteliği taşımamakta olup İbn Kuteybe'nin diğer bölümlerdeki yöntemiyle de uyuşmamaktadır. Bu kısımda, sûre sıralaması gözetilmediği gibi bazen aynı sûre farklı ayetler bağlamında farklı yerde tekrar geçmektedir. Yorumda kullanılan uzun ve düzgün cümleler, rivayetler ve muhteva dönemin tefsir metodundan daha ziyade sonraki dönem tefsirin aldığı formatı andırmaktadır.

İbn Kuteybe'nin *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*'ını, dönemin tefsir çeşitlerinden biri olarak görmek mümkünken *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*'ı daha çok ulûmu'l-Kur'an çerçevesinde yapılmış analizler veya savunular olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*'ın bu bağlamda gerekli bilgileri içeren detayda olmasını zaten kendisi istemiştir. Kur'ân'ı savunma niteliği taşıdığından bu özellik anlaşılabilir bir durumdur.

Girişte de vurgulandığı gibi, Kur'ân'a karşı üretilen ithamlar ve bunlara karşı yapılan müdafaa, nitelik olarak nüzul döneminden farklılaşmaktadır. İbn Kuteybe, yaşadığı dönem gereği en büyük eleştirinin kıraatler üzerinden yapılmış olduğunu hissetmiş olacak ki ilk olarak kıraatler meselesini gündeme getirmekte ve savunusuna bu noktadan başlamaktadır.

## 2.1. Kıraatlar Konusundaki Müdafaası

İbn Kuteybe'nin, kıraatler konusundaki müdafaasını başa almasının önemli bir yönü vardır. Zira dönem itibarıyla doğru anlamı yakalama gayreti içerisinde kıraatlerin birtakım argümanlarla desteklenmesi (ihticâc li'l-kırâat-ihticâc bi'l-kırâat) tefsir literatüründe öne

<sup>38</sup> Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *Edebu'l-kitâb*, thk. Muhammed ed-Dâlli (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1981), 144.

<sup>39</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 128.

<sup>40</sup> Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *Kitâbu'l-envâ' fi mevâsîmi'l-Arab* (Haydarabat: Dâiratu'l-Meârifil-Osmanî, 1956), 12.

<sup>41</sup> Nasr Hâmid Ebû Zeyd, *el-İtticâhü'l-'aqli fi't-tefsîr: Dirâse fi kazıyyeti'l-mecâz fi'l-Kur'ân 'inde'l-Mu'tezile*, 174.

çıkmağa başlamıştır.<sup>42</sup> Kıraat farklılıkları hayli çoğalmış, Mu'tezile ve Râfızîler gibi ehl-i bidattan bazıları bidatleriyle uyumlu kıraat üretmeye yönelmiş, mezhebi kabulleri teyit için kıraatler araçsallaştırılmaya başlamış,<sup>43</sup> hatta İbn Kuteybe döneminden kısa bir süre sonra İbn Mücâhid (öl. 324/936) bu konuya el atarak yedi kıraat meselesini gündeme getirmek durumunda kalmıştır.<sup>44</sup>

İbn Kuteybe, kıraatler konusundaki müdafaasına “Kur'ân yedi harf üzere indirilmiştir. Hepsini de okuma için uygundur. Hangisini isterseniz onu okuyun.”<sup>45</sup> rivayetini değerlendirerek başlamaktadır. Bazılarının yedi harf konusunu va'd-va'îd, helâl-haram, öğüt, emsâl; bazılarının yedi lehçe; bazılarının da yine helâl-haram, emir-nehîy, geçmişten veya gelecekte haber şeklinde yorumladıklarını ifade ederek bu yaklaşımı eleştirmektedir.<sup>46</sup>

Konu, onun açısından, i'rabı değiştiği halde anlamı değişmeyen “هُؤْلَاءِ بِنَاتِي هُنَّ أَطَهَرُ”<sup>47</sup>; şekli değişmediği halde i'rabı değiştiğinde anlamı da değişen “رَبَّنَا بَعْدَ بَيْنٍ”<sup>48</sup>; harfi ve anlamı değiştiği halde i'rabı değişmeyen “وَإِنظُرْ إِلَى الْعِظَامِ”<sup>49</sup>; kelimeleri farklı olmasına rağmen anlamı değişmeyen “وَطَلَعَ مَنْضُوبٍ/وَطَلَعَ مَنْضُوبٍ”<sup>50</sup>; manası ve kelimesi farklı olan “وَجَاءَتْ سَكْرَةٌ بِالْحَقِّ”<sup>51</sup>; ekleme ve çıkarma “فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ”<sup>52</sup>; şekilde yedi farklı versiyonuyla değerlendirilmelidir. Bunların her biri, hadiste ifadesini bulan “harf” kapsamındadır ve Allah'ın kelâmıdır. Çünkü her yılın Ramazan ayında o güne kadar inen vahiy okunur; Allah bu kapsamda nesh edeceğini eder, etmeyeceğini de bırakırdı.<sup>54</sup>

İbn Kuteybe, yedi harf rivayetiyle ilişkilendirerek savunduğu bu yaklaşımını lehçe farklılığı bağlamında Allah'ın verdiği bir ruhsat ve kolaylık olarak değerlendirmektedir. Buna göre Hüzeli, Esedi veya Teymî gibi her bir kabile -zıt anlamlı kelimeler hariç-<sup>55</sup> resmî mushafa uyduğu takdirde kendi lehçesine göre Kur'ân'ı okuyabilmelidir. Aksi halde şahıslar,

42 Mehmet Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım* (İstanbul: İSAM, 2019), 257.

43 Mehmet Emin Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi* (Ankara: Otto Yayınları, 2016), 49.

44 Halid 'Abdurrahmân el-Akk, *Usûlü't-tefsîr ve Kavâiduh* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1987), 439; Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, 285.

45 Ahmed b. Şu'ayb en-Nesâî, *Sünen*, thk. 'Imadu't-Tayyâr vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2010), “Fezâilü'l-Kur'ân”, 59.

46 İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 59.

47 Hûd 11/78.

48 es-Sebe' 34/19.

49 el-Bakara 2/259.

50 Yâsîn 36/29.

51 el-Vakı'a 56/29.

52 Kâf 50/19.

53 el-Hadîd 57/24.

54 İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 61-63.

55 İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 65.

yetişme döneminde öğrendiği lehçenin dışında kalan okuma şeklini öğrenmek zorunda kalacaklardır ki bu da meseleyi zorlaştırmak olacaktır.<sup>56</sup>

İbn Kuteybe, kıraat farklılıkları çerçevesinde eklemeye ve çıkarma bağlamında dile getirdiği Übey b. Ka'b'ın Kur'ân nüshasına Kunût duâlarını almasını, İbn Mes'ûd'un ise Fatıha ve Muavvizeteyn sûrelerine nüshasında yer vermemesini, Hz. Peygamber'in ilgili bölümleri namaz içi ve dışında çeşitli vesilelerle okumasının nüsha sahiplerince farklı değerlendirilmesine bağlamaktadır. Hatta Kur'ân'ın ya eksiltilme veya çoğaltılma ya da unutulma kaygısıyla toplandığına atıfla, her namazda ve hatta rekâta okunan Fatıha için unutulma kaygısı olmadığından yazılmamış olabileceğini ifade etmektedir.<sup>57</sup> Ancak bu noktada yaptığı savunuların çok ikna edici olduğu söylenemez. En önemli vahiy katiplerinden biri olan Übey b. Ka'b'ın nüsha muhtevası gerekirse rivayet eleştirilerinden hareketle daha müdellel şekilde izah edilmeliydi. Zaten İbn Kuteybe'nin Kur'an'a, akla veya düşünceye ters düştüğü gerekçesiyle itiraz edilen rivayetlerde dahi bazen aşırı savunmacı davrandığı ifade edilmektedir.<sup>58</sup>

Bu konuya dair açıklamalarına topluca bakıldığında, İbn Kuteybe'nin ilk savunusu Kur'ân'ın muhtevasına yöneliktir denilebilir. Zira Ebû Ubeyde'nin Kunût dualarını mushafına almasını, İbn Mes'ûd'un Fâtıha, Felak ve Nâs sûrelerini mushafına almamasını ahabın genel kabulüne ters görerek eleştirmesi bu çerçevede değerlendirilecek niteliktedir. Kıraatleri sahih-şâz ayırımına tabi tutmadığı görülmektedir.<sup>59</sup> Dönemin yaygın kıraat ağı içerisinde ihticâc li'l-kırâat yaklaşımıyla Kur'ân'ın doğru anlamını yakalamaya çalıştığı ve savunusunu bu noktadan geliştirdiği anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere ilerleyen süreçte konu ulûmu'l-Kur'ân'ın önemli başlıklarından bir olmaya devam etmiştir.

## 2.2. Kur'ân'da Gramer/Yazım Hataları (Lahn) Olduğu İddiasına Karşı Müdafaası

Kısaca dilde ve kıraatte hata yapmak olarak tanımlanan lahn,<sup>60</sup> Hz. Peygamber döneminden uzaklaşma yanında farklı kültürlerle yüzleşmenin tabii sonucudur. Arapça dilbilim çalışmalarının aldığı yol ve bunlar arasındaki ihtilaflarla birlikte Kur'ân'ın yazım süreçleri dikkate alındığında İbn Kuteybe'nin bu konu üzerinden savunma yapması da olağandır.

İbn Kuteybe, konu hakkındaki savunusuna, bazılarının gramer hatası gibi değerlendirdiği Kur'ân'ın yazılı metni üzerinden yapılan eleştirilere, Arapça'nın kullanım şeklinden hareketle dilbilimciler tarafından cevap verildiğini ifade ederek başlamaktadır.

<sup>56</sup> İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 64-66.

<sup>57</sup> İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 63-69.

<sup>58</sup> Hatice Dülber, *İbn Kuteybe ve Hadis Anlayışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 215.

<sup>59</sup> Mustafa Kılıç, "İbn Kuteybe'de Kıraat-Filolojik Tefsir İlişkisi (Tefsîru Garîbul-Kur'ân Örneği)", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2020), 38.

<sup>60</sup> Abdurrahman Çetin, "Lahn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/55.

“Kâlû in hâzâni lesâhirâni” (قَالُوا إِنَّ هَذَا نَسَاجِرَانِ)<sup>61</sup> ayetini örnek vererek, kurrânın bazısının ilgili ayeti “Kâlû inne hâzeyni lesâhirâni” (قَالُوا إِنَّ هَذَيْنِ نَسَاجِرَانِ) şeklinde de okuduğunu belirtir. Bu okuyuş farklılığının lehçe kaynaklı olabileceğini; nitekim “وقبضت منه درهمان , مررت برجلان” şeklinde kullanımların bulunduğunu Arap şiirinden de örnekler vererek savunmaktadır.<sup>62</sup> Meseleye böyle bakılacak olursa, zaten Kur'ân için lahndan söz edilemeyeceğini belirtmektedir.<sup>63</sup> Ancak ilginç olan şu ki İbn Kuteybe, ehl-i hadise yakınlığını gösterecek şekilde Kur'ân'da gramer hatası olduğu iddiaları kapsamında Hz. Aişe ve Hz. Osman'a dayandırılan zayıf rivayetleri de dikkate almakta,<sup>64</sup> bu kapsamda da ihtimallere dayalı savunulara girişmektedir. Ona göre bu ihtimallerden biri imam mushafın yazımı sırasında müstensih hatasından kaynaklı yazım ve okuyuş farkıdır. Haccâc b. Yusuf'un birini mushafı tetkikle görevlendirip hatalı olanları sahibine ödeme yaparak imha ettirmesini yazım hatalı nüshaların varlığına delil olarak göstermektedir.<sup>65</sup> Nitekim aynı örnek üzerinden yaptığı değerlendirmede; Âsım el-Cahderî'nin (öl. 128/746) nüshasını “in hâzâni lesâharâni” şeklinde imam mushafına uygun yazdığı halde “inne hâzeyni lesâhirâni” olarak okuduğunu ifade edip diğer ayetlerden de örnekler vererek yazım ve okuyuş farklarının mümkün olduğunu belirtmektedir. Ona göre Kur'ân'da bu minvalde birçok örnek de bulmak mümkündür. İbn Kuteybe bütün bunları, Hz. Osman'ın sözüyle ilişkilendirerek, imam nüshası yazım hatasını kurrânın okuyuşla düzeltilmesi olarak değerlendirmektedir.<sup>66</sup> Ona göre, şayet mesele müstensih kaynaklı ise Kur'ân'a atfedilen böylesi bir lekenin Allah ve Resulüyle ilişkilendirilecek herhangi bir yönü de yoktur. Ayrıca zaten gramer hatası olarak gösterilen bu istisnâî durumlar dışında da Kur'ân'da yazım ve okuyuş farklılıkları vardır. “Salât” (الصلوة), zekât (الزكاة) gibi kelimelerin “vav” ile “qanât (القناة), felât (الغلاة) gibi kelimelerin “elif” ile yazıldığı halde okunuşlarında bu farkı görmek mümkün değildir.<sup>67</sup>

İbn Kuteybe, burada bir ihtimalden daha söz etmektedir. O da dilde zamanla meydana gelen tahrifat dolayısıyla bazı kurrânın Hz. Peygamber, sahabe ve tabiîn dönemindeki okuyuşa aykırı okumalar yapmış olmasıdır. Bunlar med, işba' ve idğam gibi hususlarda aşırıya kaçtıklarından, bahse konu örneklerin çoğu Hicaz halkının kullanımına ve dolayısıyla da Arapça'nın tabii yapısına uymamaktadır. Bu sebeple zaten İbn Uyeyne başta olmak üzere Bîşr b. Hâris ve Ahmed b. Hanbel de bu okuyuşla kılınan namazın caiz olmayacağı kanaatine varmışlardır. Ona göre; zamanla şâz kıraatler olarak değerlendirilecek bu okuyuş farklılıklarının sorumlusu bizzat bu hataya düşen ilgili

61 Tâhâ 20/63.

62 İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 71, 72.

63 İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 77.

64 İkrime'den gelen rivayet şöyledir: “Kur'ân yazılıp Hz. Osman'a arz edilince yazımında bir kısım hatalar gördü ancak bunları değiştirmeyin, çünkü Araplar onları düzeltir.” bk. İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 71; Suyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 1/585.

65 İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 73.

66 İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 73.

67 İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 78.

kurrâdır. Dolayısıyla bunların hiçbiri Allah'ın kitabına yöneltilen ithamlara delil olarak getirilemez.<sup>68</sup>

İbn Kuteybe'nin Kur'ân'da lahn olduğu iddialarına karşı savunusunu genel olarak yaklaşımına esas aldığı Arap dilbiliminin özellikleri üzerinden yaptığı anlaşılmaktadır. Ehl-i hadis düşüncesine yakınlığının getirdiği rivayetleri sahiplenme refleksinin karşısına çıkardığı izahı zor konuların sorumluluğunu da kurrâya yükleyerek savuşturduğu görülmektedir.

### 2.3. Aralarında Çelişki/Tenâkuz Olduğu İddia Edilen Ayetlere Dair Müdafaası

Günümüz ulûmu'l-Kur'ân veya tefsir usulü eserlerinde müşkilü'l-Kurân başlığı altında işlenen bu konu,<sup>69</sup> İbn Kuteybe tarafından, "et-Tenâkuz ve'l-İhtilâf" başlığıyla ele alınmıştır. Bu, ulûmu'l-Kur'ân konularının o dönemde henüz tam olarak tasnif edil/e/memiş ve bu çerçevede adlandırıl/a/mamış olmasından kaynaklanmaktadır. Eserine verdiği *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân* adından da anlaşılabilirliği gibi ona göre müşkil, çok anlamlılık veya anlamındaki kapalılık vb. sebeplerle anlaşılma güçlüğü çekilen ve yanlış anlaşılan Kur'ân ayetleriyle ilgili her husustur. Dolayısıyla aradaki bu adlandırma farkına dikkat etmek gerekmektedir.

Tabii olarak, İbn Kuteybe'nin ana meselelerinden biri, ulûmu'l-Kur'ân'ın temel konularından biri olan Kur'ân'da birbiriyle çelişen ifadeler olduğu iddialarına cevap vermektir. Onun için daha baştan bunun Kur'ân'a yöneltilen haksız bir itham olduğuyula işe başlamaktadır.<sup>70</sup> Dolayısıyla konuyu bu tür iddialara delil olarak sunulan bazı ayetler bağlamında ele alarak Kur'ân'da çelişki olmadığını müdafa etmektedir. Örneğin bazılarının, "İşte o gün insana da cine de günahı hakkında soru sorulmaz"<sup>71</sup> ile "Rabbine yemin olsun ki yaptıklarından dolayı muhakkak surette onların hepsini sorguya çekeceğiz!"<sup>72</sup> ayetleri arasında çelişki olduğu iddiasını o şöyle açıklar: Cenâb-ı Allah'ın "elli bin yıl"<sup>73</sup> ifadesi, sorgulama ile sorgu sonrası gereğini yapma gibi iki farklı süreci içerisinde barındırmaktadır. Dolayısıyla ayetlerden biri sorgu aşamasını, diğeri ise sorgulama sonrası durumu açıklamaktadır. el-Kasas 28/78. ayette geçen "Ama suçluluğu kesinleşmiş olanlara artık günahları sorulmaz!" ayetinde olduğu gibi<sup>74</sup> Kâf 50/28. ve ez-Zümer 39/31. âyetlerle el-Mürselât 77/35, 36 ve el-Bakara 2/11. ayetler arasında var gibi gösterilen çelişkiyi de aynı mantıkla çözümlenmektedir.<sup>75</sup> Fussilet 41/9-11 âyetlerle en-Nâziât 79/27-30 ayetlerine birlikte bakıldığında yer küre ve semadan hangisinin önce yaratılmış olduğunda çelişki var iddialarını cahillerin Kur'ân'ı tahrife yönelik çabaları ve yanlış yorumlamaları

<sup>68</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 78-82.

<sup>69</sup> Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 179; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 184.

<sup>70</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 83.

<sup>71</sup> er-Rahmân 55/39.

<sup>72</sup> el-Hicr 15/92, 93.

<sup>73</sup> el-Meâric 70/4.

<sup>74</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 83.

<sup>75</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 84.



olarak niteledikten sonra konunun nasıl anlaşılması gerektiğini rivayetlerden aldığı destekle de izah etmektedir.<sup>76</sup>

Yaptığı bazı savunu örneklerinden hareketle, ayetlerdeki çelişki iddiasının o dönemde çok farklı noktalara taşındığını düşünmek mümkün olmakla birlikte, aynı örnekleri konuların henüz iyice ayrıştırılmadığını gösteren deliller olarak okumak da olasıdır. Meselâ, Lokman 31/31. âyette geçen “sabbârin şekûr” ifadesini genel değil “mü'min”e tahsis ederek; el-Hadîd 57/20. âyette geçen “el-küffâr” kelimesini “çiftçi” şeklinde anlaşılması gerektiğini savunarak aynı ifadeden çıkartılabilecek çelişkili anlamı da önlemeye çalıştığı görülmektedir.<sup>77</sup> Kaldı ki benzer şekilde değerlendirilebilecek örnekler arasında yer alan en-Nebe' 78/19'da geçen “sübâten” kelimesini uyku yerine “dinlenme” olarak anlamlandırdıktan sonra mecâz konusunda buna tekrar değineceğini ifade etmesi<sup>78</sup> “Eğer sana indirdiğimizden şüphelen varsa, senden önce kitabı okuyanlara sor.”<sup>79</sup> hitabının peygambere yönelik olduğu halde hedefin şüphe edenler olduğunu belirtmesi ve ardından konuya kinaye ve ta'rîz bahsinde tekrar döneceğini açıklaması<sup>80</sup> hem anlamı doğru belirleme gayretini hem de konu tasnifinin o dönemde henüz tam olarak yapılmadığını gösterme çabası olarak değerlendirilebilir.

İbn Kuteybe'den ayetlerdeki çelişki konusunu nesh tartışmalarıyla ilişkilendirmesi beklenirdi. Çünkü o, bir yandan Kur'ân'da tederîciliğin gözetildiğini ifade ederken diğer taraftan bir ayetin diğer ayetin hükmünü kaldırdığından da bahsetmektedir.<sup>81</sup> Ayrıca nesh meselesi kendinden önceki dönemde gündeme alınan bir konudur. Ama her nedense *Tefsîru müşkili'l-Kur'ân*'da bu bağlamda ilişki kurarak verdiği bir örnek bulunmamaktadır. İyi niyetli bir yorumla ifade edecek olursak; yaptığı izahların bu noktada yeterli olacağını düşünmüş olabilir.

#### 2.4. Müteşâbihu'l-Kur'ân'la İlgili Müdafaası

Bilindiği üzere müteşâbih, genelde İslam Tarihi'nin özelde ise Tefsir ilminin en netameli hususlarından biridir. Zamanla bu kavramın te'vil ile ilişkilendirilerek her anlamın içerisine devşirilebileceği bir zemin haline geldiği de bilinmektedir.<sup>82</sup> Örneğin, bu sayede Kaderiyye Kur'ân'dan kendine delil bulabilirken, Cebriyye de rahatlıkla kendine delil

<sup>76</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 85.

<sup>77</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 90, 91.

<sup>78</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 94.

<sup>79</sup> Yûnus 10/94.

<sup>80</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 96.

<sup>81</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 211; İbn Kuteybe, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 52, 60, 154.

<sup>82</sup> Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *Tefsîru Râgıb el-İsfahânî*, thk. Adil b. Ali eş-Şidî (Riyad: Dâru'l-Vatan, 2003), 416-421; Mennâ' Kattân, *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 219; Kılıç Aslan Mavil, *Matüridi Kelamında Tevil* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), 52, 53.

üretebilmiştir.<sup>83</sup> Dolayısıyla böylesine suiistimale açık ve önemli bir konuda Kur’ân müdafaası elbette gereklidir.

İbn Kuteybe, müteşâbihi kelime olarak, görünüşte birbirine benzeyen iki kelimenin farklı iki anlama gelmesi olarak tanımlamakta ve bu tanımına, وَأَنوَا بِهِ مُتَشَابِهًا “Daha öncekine benzeyen kendilerine verildi”<sup>84</sup> ve تَشَابَهَتْ قُلُوبُهُمْ “Kalpleri birbirine benzeşti”<sup>85</sup> ayetlerini örnek vermektedir.<sup>86</sup>

Yaptığı açıklamalardan, müteşâbihle ancak kavrama yeteneği güçlü kişilerin anlayabileceği kapalı ifadeleri kastettiği anlaşılmaktadır. Aslında bu yaklaşımıyla o, müteşâbih üzerinden Kur’ân’a ayrı bir değer yüklemesi yapmaktadır. Ona göre; Arapça olarak indirilen Kur’ân, îcâz, ıtnab, te’kîd ve temsîl gibi herkesin kolayca anlayamayacağı sanatsal özellikleri bünyesinde barındırmaktadır.<sup>87</sup> Sıradan insanlar için zaman alsa da çabuk ve kolay kavrayan insanlar (râsihûn) bunları anlayabilirler.<sup>88</sup> Dolayısıyla İbn Kuteybe, bir yandan müteşâbih üzerinden Kur’ân’ın bir kısım ayetlerini sadece Allah’ın anlayabileceği iddiasında olanlara cevap vermekte, bir yandan da onun Allah kelâmı olarak değerini ortaya koymaya çalışmaktadır. Ona göre müteşâbihlerin sağladığı böylesine bir fark olmasaydı Kur’ân, herkesin aynı kıvamda anladığı sıradan bir metin olurdu. Kaldı ki Hz. Peygamber, sahabe, tabiîn, şairler ve usta hatipler ile diğer insanların ifadeleri arasında bile farklar söz konusudur. Öğrenenle öğreten, âlimle cahil, hafî ile celî ifade arasında fark olduğu gibi Kur’ân ile sıradan metin arasında da bir fark olmalıdır. Zira hayat, hayır-şer, iyi-kötü, az-çok, faydalı-zararlı gibi zıtlar üzerine kuruludur. Bir şeyin değeri de ancak zıddıyla bilinebilir.<sup>89</sup>

İbn Kuteybe, bu temel algısıyla bağıntılı olarak müteşâbihe deyim veya atasözlerinden seçtiği örnekler de vermektedir. Meselâ, Hz. Peygamber’in “Tecdûne’n-nâse keibilin mietin leyse fihâ râhiletün” ifadesi “Bütün insanlar yasalar ve kısas konusunda birbirine eşittir” anlamındadır.<sup>90</sup> Hz. Ebû Bekir, “Nahnu hafnetün min hafenâtillah” ibaresini “Her ne kadar sayıca çok olsak da Allah katında, avuca alınıp atılan bir parçacık kadar dahi değer ifade etmez” anlamında kullanmıştır.<sup>91</sup> Araplar “Havrun fî mahâretin” ibaresini “Eksik mi eksik, noksan mı noksan!” anlamında kullanmaktadırlar.<sup>92</sup> İbn Kuteybe, bu konuda verdiği örnekleri şiirle de desteklemekte; bununla hem Kur’ân’ın taşıdığı sanatsal yöne hem de insanlar arası ifade ve kavrama yeteneği farkına dikkat çekmektedir.

<sup>83</sup> Nasr Hâmid Ebû Zeyd, *el-İtticâhü'l-‘aklî fi’t-tefsîr: Dirâse fi kazıyyeti’l-mecâz fi’l-‘Kur’ân ‘inde’l-Mu‘tezile* (Beyrut: el-Merkezu’s-Sekâfi el-Arabî, 1996), 168.

<sup>84</sup> el-Bakara 2/25.

<sup>85</sup> el-Bakara 2/118.

<sup>86</sup> İbn Kuteybe, *Te’vîlü müşkili’l-Kur’ân*, 119.

<sup>87</sup> İbn Kuteybe, *Te’vîlü müşkili’l-Kur’ân*, 102, 119.

<sup>88</sup> İbn Kuteybe, *Te’vîlü müşkili’l-Kur’ân*, 113.

<sup>89</sup> İbn Kuteybe, *Te’vîlü müşkili’l-Kur’ân*, 101, 102.

<sup>90</sup> İbn Kuteybe, *Te’vîlü müşkili’l-Kur’ân*, 102.

<sup>91</sup> İbn Kuteybe, *Te’vîlü müşkili’l-Kur’ân*, 105.

<sup>92</sup> İbn Kuteybe, *Te’vîlü müşkili’l-Kur’ân*, 108.

İbn Kuteybe'nin buradan gelmek istediği nokta, bir yandan müteşâbih üzerinden Kur'an'a değer yüklemesi yapmak, diğer yandan da kavrama yetisi güçlü insanların (râsihûn) müteşâbihleri anlayabileceğini ifade etmektir. Böylece Kur'an'a müteşebih kaynaklı yöneltilen ithamlara karşı da savunuyu yapmış olmaktadır. Nitekim ona göre Âl-i imrân 7. ayette geçen “ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ ” ifadelerinden hareketle müteşabihi sadece Allah'ın bilebileceği sonucunu çıkarmak doğru değildir. Çünkü Allah, Kur'an'ı insanlar faydalansın diye indirmiştir. Meseleye böyle bakılmazsa Kur'an'a eleştiri yapan kimseye malzeme verilmiş olur.<sup>93</sup> Ona göre; müfessirlerin, hurûf-u mukattaayı açıklama gayreti de müteşâbihin bilinirliğinin bir delilidir.<sup>94</sup>

İbn Kuteybe'nin, ehlü's-sünne çizgisinde Kur'an'ı savunma babında Mu'tezile başta olmak üzere “ehlu bid'a”, “sâhibu bid'a” veya “sâhibu re'y”e karşı müteşâbihât üzerinden de savunuları olduğu anlaşılmaktadır. Onun, Kur'an'a yönelik olarak Arapça veya belâgat kaynaklı gelebilecek her tür itham ve şüpheyi müteşâbih ile ilişkilendirerek savunduğu söylenebilir.<sup>95</sup>

## 2.5. Üslûbu'l-Kur'an'la İlgili Yaptığı Müdafa

İbn Kuteybe, ileriki dönemlerde üslûbu'l-Kur'an başlığı altına girecek olan ve belâgat disiplini altında daha ayrıntılı olarak ele alınan Kur'an ifadeleri bağlamında da savunmalarda bulunmuştur.<sup>96</sup> Mecâz, istiâre, maktûb, hazf ve ihtisâr, ziyâde ve noksân, kinâye ve ta'rîz, kelimenin zâhirî manasının dışında bir anlamda kullanışıyla ilgili yaptığı müdafaalar bunlardan bazılarıdır. Bütün bu yaklaşımlar, sonraki dönemlerde i'câzu'l-Kur'an bağlamında üslûbu'l-Kur'an konusunun bir alt başlığı şeklinde savunuyu içeriğini de koruyarak devam ettirilmiştir.<sup>97</sup>

Ona göre bir kısım insanlar, Kur'an'da mevcut birtakım sanatları anlayamayarak yanlış yorumlamışlardır. Nitekim İncil, Tevrat, Zebur müntesipleri de dildeki sanatsal özellikler üzerinden yanlış te'viller yaparak sapıtmışlardır. Benzeri yaklaşımlar Müslümanları da bölmüştür. O, bu noktadaki savunusunu, sanatsal özelliklerin Arapça'da da bulunduğu üzerinden yapmaktadır. Önemli olan hususun sanatsal özellikleri doğru anlamak olduğuna vurgu yapmaya çalışmıştır.<sup>98</sup>

Nitekim İbn Kuteybe, mecâz konusunda aşırı gidenleri (Mu'tezile) de Kur'an'da mecâzın kabulünü Kur'an'a yalan söyletmeyle eş tutanları da şiddetle eleştirmiştir. Ayrıca

<sup>93</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'an*, 117.

<sup>94</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'an*, 118.

<sup>95</sup> Ebû Zeyd Nasr Hâmid, *el-İtticâhü'l-'aklî fi't-tefsîr*, 169, 172.

<sup>96</sup> Demirci, *Tefsir Usûlü*, 136.

<sup>97</sup> Bedreddin b Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşi, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1982), 2/121-123; Muhammed Abdu'l-Azîm ez-Zerkânî, *Menâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'an* (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1996), 2/260-275.

<sup>98</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'an*, 121, 145.

ona göre; “Terkibini de dilediği gibi yaptı”<sup>99</sup> âyetini tenâsuh ile yorumlamak,<sup>100</sup> sihirle ilgili âyetleri yanlış te’vile tabi tutarak sihri inkâr etmek doğru değildir.<sup>101</sup>

Ona göre Allah’ın kelâmı ve kavli olan Kur’ân vahyini sadece “mana”ya indirgemek ve mecâz konusunda aşırıya kaçmak da isabetli değildir.<sup>102</sup> Ama bunun yanında mecâzı yalanla eş görmek cehaletin ta kendisidir. Mecâzın olmadığını söylemek dilde var olan bir takım kullanım şekillerini yok saymak anlamına gelir. Oysa “tohum bitti”, “ağaç uzadı” ve “meyve olgunlaştı” gibi ifadelerin hepsi mecâzî kullanımdır.<sup>103</sup>

İbn Kuteybe’nin savunularında Mu’tezile’nin te’vil ettiği bazı ayetlere yönelik lafzın hakiki anlamını hararetle bir şekilde öncelerken, diğer ithamlara karşı mecâzı yine hararetle bir şekilde te’vîl aracı olarak kullanması,<sup>104</sup> aslında birbiriyle çelişen bir durum gibi gözükmemektedir. Bunu ancak savunu mantığı içerisinde anlamlandırmak mümkündür.

İbn Kuteybe, dildeki farklı sanatlar üzerinden de savunusuna devam etmektedir. Meselâ, başka bir sanat çeşidi olan, “bir sözün benzetme amacıyla, başka bir söz yerine kullanılması” anlamına gelen istiârenin hem Arapça’da hem de Kur’ân’da bulunduğunu ifade etmektedir. “Yağmur”a gökyüzünden indiği için bazen “sema”; yeryüzünün yeşermeye başladığını ifade etmek için “dahiketi’l-arzu” denmesini Arapça’daki kullanıma; “O gün secde yapmaları istendiğinde ayakları birbirine dolaşır da bunu gerçekleştiremezler” âyetini de Kur’ân’daki kullanımına örnek olarak vermektedir.<sup>105</sup>

Maklûb, hazf ve ihtisâr, ziyâde ve noksân, kinâye ve ta’rîz sanatlarını da çeşitli yönleriyle ele alan İbn Kuteybe, her bir sanatın Arapça’nın özelliği olduğunu vurgulayarak, o dilde indirilen Kur’ân’da da bu sanatların olmasının doğal olduğunu; Kur’ân yorumunun dilin bu gerçekliğinin dikkate alınarak yapılması gerektiğini müdafaa etmektedir. Ancak onun bu savunularında, lafza atfettiği önem açısından ehl-i hadise yakın durduğunu da belirtmek gerekmektedir.

## 2.6. Kur’ân’daki Tekrarlar ve Fazlalık/Ziyâde Konusundaki Müdafaası

Kur’ân’daki tekrarlar konusu Hz. Peygamber döneminde, *Te’vîlü-müşkili’l-Kur’ân*’da ele alınan şekliyle gündeme gelmemiştir.<sup>106</sup> Kanaatimizce Kur’ân’ın Mushaf halini alışı ve bir bütün halinde elde bulunuyor oluşu konuyu gündeme taşımış olmalıdır.

İbn Kuteybe Kur’ân’daki tekrarları, Kur’ân’ın nüzulünün 23 seneye yayılması ve bu süreçte izlenen tadrîcilik temelinde müdafaa etmektedir. Bu konuda; “Kâfirler, ‘Kur’an ona toptan indirilseydi ya!’ diyorlar. Oysa biz onu senin kalbine iyice yerleştirmek için böyle

<sup>99</sup> el-İnfîtâr 82/8.

<sup>100</sup> İbn Kuteybe, *Te’vîlü müşkili’l-Kur’ân*, 123, 124.

<sup>101</sup> İbn Kuteybe, *Te’vîlü müşkili’l-Kur’ân*, 130.

<sup>102</sup> İbn Kuteybe, *Te’vîlü müşkili’l-Kur’ân*, 123, 124.

<sup>103</sup> İbn Kuteybe, *Te’vîlü müşkili’l-Kur’ân*, 145.

<sup>104</sup> Nasr Hâmid, *el-İtticâhü’l-‘aklî fi’t-tefsîr: Dirâse fi kazıyyeti’l-mecâz fi’l-‘Kur’ân inde’l-Mu’tezile*, 170.

<sup>105</sup> İbn Kuteybe, *Te’vîlü müşkili’l-Kur’ân*, 147, 148.

<sup>106</sup> Arpa, “İbn Kuteybe’nin Belâgat İlminin Teşekkülüne Katkıları -Te’vîlü Müşkili’l-Kur’ân Çerçevesinde-”, 50.

yaptık ve onu uygun aralıklarla parça parça gönderdik.”<sup>107</sup> âyetini örnek vererek bıkkınlığı önlemek için söz ve uygulamalarında Hz. Peygamber'in de aynı metodu izlediğini dile getirmektedir.<sup>108</sup>

Ona göre; Kur'ân, sebepler gözetilmeden bir anda indirilseydi uyarı işlevselliği gerçekleşmez; nesh anlamını yitirir, kimse de bu yükün altından kalkamazdı. Oysa Allah, kolaylık sağlamak için Kur'ân'ın tümünü ezberlemeyi dahi zorunlu kılmayarak namaz için gerekli olan miktarı yeterli görmüş; ancak muhkem ve müteşabihi bilip onlara imanı zorunlu kılmıştır. Hz. Peygamber'in rehberlikte yıldızlara benzettiği sahabesinin de bu minvalde davrandığına<sup>109</sup> temasla tekrarları bu akışla ilişkilendirmiştir.

İbn Kuteybe, kıssalardaki tekrarlar ile Kur'ân'ın değişik yerlerinde yer alan birebir veya kısmî cümle tekrarlarını ayrı ayrı değerlendirmektedir. O, tebliğ sürecinin tabii akışının gereği olarak gördüğü kıssaların tekrarını, gelen heyetlere yapılan anlatım ile ilişkilendirmektedir. Ona göre tekrarlar olmasaydı bir kabileye sadece Hz. Mûsâ, diğerine sadece Hz. İsâ vb. kıssası anlatılmış olacaktı ki bu uygun değildir. Zira Allah, her bir kıssanın taşıdığı mesajın arzın dört bir yanına yayılmasını ve bundan ders çıkartılmasını istemiştir.<sup>110</sup>

İbn Kuteybe, bir âyetin tamamının veya bir kısmının aynı lafızlarla farklı sûre ve ayetlerde tekrarını ise Kur'ân'ın sanatsal harikalığı ile savunmaktadır. Kur'ân Arapça indirilmiştir. Arapça'da nasıl muktazayı hale göre bazen îcâz, bazen te'kîd, bazen ihtisâr vb. kullanılıyorsa Kur'an'daki tekrarlar da aynı şekilde belli amaca yönelik olarak kullanılmaktadır. Bu sebeple, bir konuyu daha iyi anlatmaya yarayan tekrarların Kur'ân'da kullanımı da gayet doğaldır.<sup>111</sup> Örneğin, Kâfirûn Sûresi'ndeki tekrarlar, kâfirlerin Hz. Peygamber'in putlarına uyma isteğini tamamen ortadan kaldırmaya yöneliktir. Ya da Rahmân Sûresi'ndeki “Febieyyi âlâi Rabbikümâ tükezzibân” tekrarı Allah'ın kullarına yönelik lütfunu ve çeşitli nimetlerini tam anlamıyla kavratmayı amaçlamaktadır.<sup>112</sup>

İbn Kuteybe'nin, lafızları farklı olsa dahi anlam tekrarını da Kur'ân'daki tekrarlar çerçevesinde dile getirdiği; bunu, anlamı güçlendiren bir unsur olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Örneğin, “Fîhimâ fâkihethün ve nahlün ve rummân” ayetinde “fakihe”den sonra “nahl” ve “rummân”ın kullanımını bu bağlamda değerlendirmekte; ayrıca zikredilmesini, diğer meyvelerden daha güzel ve tercih edilir oluşuna vurgu yapmak olarak açıklamaktadır.<sup>113</sup>

Bazı ayetlerde kullanılan edat ve kelimelerden hareketle Kur'ân'da fazladan/gereksiz kullanılan harfler olduğu iddiasını ise bunların, te'kîd, tenbih, cevap vb. amaçlara yönelik kullanımlar olduğunu göstererek müdafaâ etmektedir. Örneğin “Lâ

<sup>107</sup> Furkân 25/32.

<sup>108</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 211.

<sup>109</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 211.

<sup>110</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 212, 213.

<sup>111</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 213.

<sup>112</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 214, 215.

<sup>113</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 216.

uksimu biyevmi'l-qiyame velâ uksimu bi'n-nefsi'l-levvâme"<sup>114</sup> ayetlerindeki "lâ" (لَا), yalancılara karşı verilen cevabı pekiştirmek için kullanılmıştır.<sup>115</sup> Bazı ayetlerde geçen "vav", "mâ", "vech", "ism", "inne", "alâ" gibi edat ve kelimelerin kullanımını da gerektiğinde şiirden örnekler vererek benzer şekilde savunmuştur.<sup>116</sup>

İbn Kuteybe'nin, Kur'ân'daki tekrarları ve fazlalık olduğu iddia edilen ifadeleri tadrîcîlik yanında sözlü kültür ve Arapça'nın kullanım şekillerini de dikkate alarak müdafaada bulunduğu söylenebilir. Onun ele aldığı konuyu, sadece burada verilen örneklerle değil şiir başta olmak üzere çeşitli örnekler üzerinde detaylandırarak savunduğu görülmektedir.<sup>117</sup>

### 2.7. Hurûf-ı Mukattaa ile İlgili Müdafaası

Kur'ân'da yer alan Hurûf-ı mukattaa hakkında tarih boyunca çokça ihtilaf edilmiş ve farklı yorumlar yapılmıştır.<sup>118</sup> İbn Kuteybe de bu ihtilaf ve yorum farklılıklarına işaretlerle meseleyi özetle şöyle değerlendirmektedir:

Bir kısım yorumcu bunları sûre isimleri, bazıları yeminler, bazıları da Allah'ın sıfatları olarak açıklamaktadır. Bu yaklaşımların uygun yönleri olmakla birlikte yapılan yorumlarda hurûf-ı mukattaadan kastedilen anlamın dışına çıkılmamasını umduğunu da belirterek bir bakıma konu hakkındaki sıkıntısını da dillendirmiş olmaktadır.<sup>119</sup>

Nitekim ilgili yaklaşımları ve bunlara dair getirilen açıklamaları değerlendirirken "Şayet sûre ismi olarak değerlendirilirse...", "Eğer yemin olarak değerlendirilirse...", "Eğer Allah'ın sıfatları olarak değerlendirilirse..." şeklinde başlaması ilgili yorumlardan en azından bazılarının katılmadığını hissettirmektedir. Üç yaklaşıma dair açıklamaları sonunda insanların; "elif'i, "êlâullah"; "be"yi, "Behâullah"; "cim"i, "cemâlullah"; "mim"i, "mecdullah" noktasına taşımayı sürdürdüklerini belirtmesi bundan olmalıdır. Sonrasında dördüncü bir yorum olarak bazı müfessirlerin; "tâ hâ"yı, "yâ racul"; "yâ sîn"i, "yâ insân"; "nûn"u, "eddevvât (divit)" şeklinde yorumladıklarını ifade etmesi de ilgili yorumlara tümüyle katılmadığını göstermektedir.<sup>120</sup> Ona göre; verdiği bu örnekler, ilgili harflerin yorumunun hangi noktalara taşınmış olabileceğinin bir göstergesidir. O, ilgili harflerin Allah'ın sıfatları üzerine yemini şeklindeki yorumu daha fazla tercih etmektedir.<sup>121</sup>

Eğer esere sonradan ekleme değilse aynı konunun devamı bağlamında otuz altı sûreden aldığı sınırlı sayıda ayetle Kur'ân'daki müşkil bir ifadenin nasıl anlaşılırsa doğru yorumlanmış olacağına dair savunusu devam etmektedir. Örneğin, bazı ayetlerden

<sup>114</sup> el-Kiyâme 75/1, 2.

<sup>115</sup> İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 220.

<sup>116</sup> İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 216-227.

<sup>117</sup> Bk. İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 213-227.

<sup>118</sup> Zeki Duman - Mustafa Altundağ, "Hurûf-ı Makattaa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/403.

<sup>119</sup> İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 258.

<sup>120</sup> İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 257-266.

<sup>121</sup> İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 257-266; İbn Kuteybe, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 31.



hareketle Peygamberlerin günah işlediğine dair iddialara verdiği cevaplar;<sup>122</sup> temsîlî anlatıma örnek olabilecek ayetler çerçevesinde yapılan değerlendirmeler; “inne” edatının Cin Sûresi'nde geçtiği her bir yerde “inne” mi yoksa “enne” mi okunmasının daha doğru olduğuna dair yaptığı açıklamalar bu kapsamda değerlendirilebilir.<sup>123</sup>

Görüldüğü üzere İbn Kuteybe, hurûf-ı mukattaa ile başladığı yorumunu, sonrasında doğrudan ilişki kurmanın zorlaştığı bir alanda sürdürmektedir. Bu durumun birden fazla sebebi olabilir. Yaşadığı dönemde henüz konuların tasnifinin tam olarak yapılmamış olması yanında rivayet ve istinsah aşamalarında eserdeki bazı bölümlerin birbiriyle karıştırılmış veya bazı bilgilerin tamamen sonradan eklenmiş olabileceği şeklinde de açıklanabilir. Çünkü döneme ait eserlerde benzer ihtimaller her zaman mevcuttur.<sup>124</sup>

### 2.8. Çok Anlamlı Lafızlarla (Vücûh ve Nezâir) İlgili Yaptığı Müdafaa

Kur'ân'a vücûh ve nezâir temelli yaklaşım en erken tefsir türlerinden biridir. İbn Kuteybe'nin yaklaşımının bu silsilede yer alan örnekleriyle hemen hemen tamamen örtüştüğü ifade edilebilir. Mesele çok anlamlı bir kelimenin kullanıldığı yerdeki anlamını tespiti yönelik olduğu için yanılma veya çarpıtma ihtimali de her zaman mevcuttur. Dolayısıyla çok anlamlılığı art niyetine alet edenlere karşı Kur'an yorumunda suiistimale açık olan bu alana dair de savunu yapılması gayet yerindedir.

Bu bağlamda İbn Kuteybe, bir kelimenin Kur'ân'ın değişik yerlerinde farklı anlamlarda kullanılabileceğini (çok anlamlılık), geçtiği bağlam itibarıyla kelimenin hangi anlamda kullanıldığının tespitinin önemli olduğunu seçtiği kırk dört örnek üzerinden göstermeye çalışmaktadır. “el-lafzu'l-vâhid li'l-meâni'l-muhtelifa” başlığıyla adlandırdığı bu konu, tarihi süreçte, “vücûh ve nezâir/el-eşbâh ve'n-nezâir” veya “iştebehet esmâuhû ve tasarrefet meânîhi” şeklinde çok anlamlılık bağlamında ezdâd, terâdüf ve furûk konularıyla da ilişkili olarak ele alınmıştır.<sup>125</sup>

Nitekim İbn Kuteybe'nin yaşadığı dönemlere gelindiğinde, çok anlamlılığa yaklaşımda dilde eş anlamlı/müterâdif kelimelerin varlığını kabul edip etmeme meselesi de yorumda etken bir unsur haline gelmiştir. Dilde terâdüfü kabul etmeyenler, her bir kelimenin kendine özgü kök anlamı olduğunu (furûk), dolayısıyla kelimenin kazandığı diğer anlamların bu kök anlamla ilişkili olduğunu savunmaktadırlar.<sup>126</sup> Öyle anlaşılıyor ki İbn Kuteybe, dönemin terâdüf-furûk tartışmasında furûk taraftarıdır. Nitekim verdiği örneklerden bazılarında daha başlangıçta kelimenin kök anlamına vurgu yaparak

<sup>122</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 288-292, 276-278.

<sup>123</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 267, 280, 284, 286 vb.

<sup>124</sup> Bk. Süleyman Kaya, “Erken Dönem Tefsirlerinde Otantiklik Problemi ve Müellif-Eser İlişkisi”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/1 (Haziran 2020), 497-518.

<sup>125</sup> Süleyman Kaya, *Tahsîlu Nezâiri'l-Kur'ân'ı Bağlamında Hakîm Tirmizî'de Vücûh ve Nezâir* (İstanbul: Rağbet, 2016), 84.

<sup>126</sup> Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali, Hakîm et-Tirmizî, *el-Furûk ve men'ut-terâdüf*, thk. Muhammed İbrâhîm el-Ceyûşî (Kahire: Dâru'l-îmân, 1998), 57; Muhammed Yâs Hıdır ed-Dûrî, *Dakâiku'l-furûki'l-luğaviyye fi'l-beyâni'l-Kur'ânî* (Bağdat: Bağdat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Arap Dili ve Edebiyatı, 2005), 10.

başlamaktadır.<sup>127</sup> Örneğin, el-Bakara 2/213, el-En'âm 6/38 ayetlerinden hareketle “ümme” kelimesinin kök anlamının “insanlardan bir gurup, topluluk” anlamına geldiğini ifade etmektedir.<sup>128</sup> Ardından kelimenin farklı yerlerdeki kullanımına (vücûh/çok anlamlılık) işaretler, Yusuf 12/45 ve Hud 11/8'de “zaman” (الحين); en-Nahl 16/120'de “önder/lider” (الإمام والبانى); Âl-i İmran 3/104'de “alimler topluluğu” (جماعة العلماء); ez-Zuhruf 43/22'de de “din” (الدين) anlamında kullanıldığını belirtir.<sup>129</sup> Gelenekteki akışa uygun olarak ele aldığı her bir kelimenin kullanıldığı yerlerdeki anlamını ayetler başta olmak üzere bazen şiirden de örnekler getirerek belirlemeye çalışmaktadır.<sup>130</sup>

Dönemin anlayışı gereği edat ve terkipler de vücûh ve nezâir bağlamında değerlendirilmektedir.<sup>131</sup> İbn Kuteybe'nin konuya yaklaşım şekli, bu gelenekte yer alan eserlerle büyük ölçüde uyduğundan konunun devamında harfleri ve deyimleri de bu yönüyle örneklemiştir.

Eserde, edatlar konusunda da benzer bir yol izlendiği görülür. Örneğin, ona göre “lemmâ” edatı, Sâd 38/8'de “lem” (لم); ez-Zuhruf 43/35 ve et-Târik 86/4'te “illâ (لا) anlamına (vücûh) gelmektedir.<sup>132</sup> Bu bağlamda, bazen edatların birbirinin yerine kullanıldığını da ifade ederek Kur'ân'da hangi edatın hangi edat/lar yerine kullanıldığını ayetten ve bazen de şiirden örnekler vererek açıklamaktadır. Örneğin “ilâ” en-Nisâ 4/2 ve Âl-i İmrân 3/2'de “maa” (مع) anlamına kullanılmıştır.<sup>133</sup> “fî”nin “alâ”; “bâ”nın “an”; “an”ın “bâ”; “lâm”ın “alâ ve “ilâ”; “alâ”nın “men” vb. kullanımlarını aynı şekilde örnekleriyle açıklamaktadır.

İbn Kuteybe'nin çok anlamlılık konusunda bütün kelime, edat ve terkipleri ele aldığı söylenemez. Ama öyle anlaşılıyor ki o, çok anlamlılık açısından Kur'ân'a gelebilecek eleştirilerin meselenin bu yönünü dikkate alarak savunulması gerektiği kanaatinde.

## 2.9. Garîbu'l-Kur'ân'a Dair Müdafaası

İbn Kuteybe, garîbu'l-Kur'ân'ı *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*'da ele aldığı konularla ilişkili görmektedir. Özel bir önem atfettiği için garîbu'l-Kur'ân'ı müstakil bir eser olsun istemiştir. Konu edindiğimiz eserde başlık olarak yer almasa da *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân* eserinin devamı gördüğü için bir Kur'ân müdafaası olarak kısaca bu yöndeki yaklaşımına da değinmek gerekmektedir.

<sup>127</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 128, 321, 328, 329, 352 vb.

<sup>128</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 329.

<sup>129</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 330.

<sup>130</sup> Bk. Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdi el-Belhî, *Kitâbu'l-vücûh ve'n-nezâir li Mukâtil b. Süleymân*, thk. Ali Özek (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1993), 13-26; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Sellâm b. Ebî Sa'lebe et-Teymî, *et-Tasârif: Tefsîru'l-Kur'ân mimmâ iştebehet esmâuhû ve tasarrefet me'ânihî*, thk. Hind Şelebî (Amman: Müessesetü Âli'l-Beyt, 2007), 161-170.

<sup>131</sup> Kaya, *Tahsîlu Nezâiri'l-Kur'an'ı Bağlamında Hakîm Tirmizî'de Vücûh ve Nezâir*, 70-83.

<sup>132</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 377.

<sup>133</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 387.

Toplum içerisinde az kullanımı sebebiyle anlaşılmasında güçlük çekilen Kur'an kavramları olarak tanımlanan garîbu'l-Kur'an; anlaşılma güçlüğünün, kelimenin farklı bir dilden geçmesinden mi yoksa Arapça'nın farklı bir lehçesinden olmasından mı kaynaklandığı sorusunu bünyesinde barındırmaktadır.<sup>134</sup> İşin bu yönünden çok ulûmu'l-Kur'an konularının en kıdemlileri ve en önemlilerinden olan garîbu'l-Kur'an<sup>135</sup> hususunda İbn Kuteybe'nin kelimeleri anlama ve anlamlandırmaya odaklandığı söylenebilir.

Kendisinin de belirttiği gibi bu konuda açıklamaları kısa tutmuştur.<sup>136</sup> İlgili tavrına rağmen eserin başında Allah'ın sıfatlarına dair yaptığı açıklamalar; Kur'an'daki bazı kelimelere, kendi açısından daha özel gördüğü için müstakil olarak teması, müdafaâ refleksinin biraz daha detaylı yansıması olarak okunabilir. Zaten asıl amacının tefsire dair yanlış verileri bertaraf etmek olduğunu yine kendisi ifade etmektedir.<sup>137</sup>

İbn Kuteybe, -Nasr ve Kâfirûn Sûresi hariç- Bakara'dan Nâs Sûresi'ne kadar her sûreden aldığı bazı örnekler üzerinden garîbu'l-Kur'an konusundaki açıklamalarını yapmaktadır. Bu açıklamalar daha ziyade filolojik niteliklidir. Yorumunu güçlendirme adına yer yer şiirden örnekler vermektedir. Örneğin, "Diğerleri, 'Onun için bir yapı kurun ve hazırlayacağınız kuvvetli ateşe onu atın!' dediler." <sup>138</sup> قَالَوا اِبْنُوا لَهٗ بُنْيَانًا فَاَلْفُوهُ فِي الْجَحِيمِ ayetinde geçen "el-cahîm" kelimesini "el-cemru" şeklinde açıkladıktan sonra Asım b. Sâbit'in şiirindeki kullanımı örnek göstermektedir: <sup>139</sup> و ضلّة مثل الجحيم الموقد. Açıklamaların zaman zaman biraz daha genişlediği görülse de genel anlamda eserin giriş kısmında bahsedilen ilkelerin dışına çıkılmamıştır. İzlediği yöntem dönemin tefsir anlayışını aksettirmektedir.

Netice olarak İbn Kuteybe'nin, garîbu'l-Kur'an konusundaki yorumunu Kur'an müdafaası olarak algılamak mümkündür. Ayrıca konu, ulûmu'l-Kur'an'ın en önemli başlıklarından biridir. O gün için ayetleri açıklamada kullandığı yöntemi dönemin tefsir anlayışıyla da uyumlu seyretmiştir.

## Sonuç

Kur'an'ın mushaf haline gelmesinden sonraki en önemli konulardan biri, ona yöneltilen ithamlara karşı cevap vermek olmuştur. İleriki dönemlerde ulûmu'l-Kur'an veya tefsir usulü başlığı altında ele alınacak olan bu bağlamdaki çoğu mesele bir yönüyle Kur'an müdafaası olarak da nitelenebilir.

İbn Kuteybe'nin *Te'vîlü müškili'l-Kur'an*'ında yaptığı yorumlar, çeşitli eserlerde dağınık olarak bulunan kendinden önceki ulûmu'l-Kur'an'a dair görüşleri toparlayıcı ve sonraki dönem ulûmu'l-Kur'an eserlerini de şekillendirici niteliktedir. Ele aldığı konular ve onlar içerisinde mündemiç alt başlıklar daha sonraki dönemde asıl şeklini alacak olan

<sup>134</sup> Suyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'an*, 1/417, 427.

<sup>135</sup> Zerkeşi, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'an*, 1/291.

<sup>136</sup> İbn Kuteybe, *Tefsîru ğarîbi'l-Kur'an*, 7.

<sup>137</sup> İbn Kuteybe, *Tefsîru ğarîbi'l-Kur'an*, 7.

<sup>138</sup> es-Sâffât 37/97.

<sup>139</sup> İbn Kuteybe, *Tefsîru ğarîbi'l-Kur'an*, 286.

ulûmu'l-Kur'ân bahislerinin bir çeşit alt yapısını oluşturacak özelliğe sahiptir. Bu nedendir ki *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*'ı bugün bilindik anlamda tefsir eserinden ziyade bir yönüyle ulûmu'l-Kur'ân olarak değerlendirmek mümkündür.

İbn Kuteybe'nin en önemli meselesi Kur'ân müdafaasıdır. Kendi düşünce dünyasından bakıldığında Kur'ân'a itham olarak görülen her konuda savunma yapmaya çalışmıştır. Ele aldığı konular bugün büyük oranda ulûmu'l-Kur'ân'ın temel konularını teşkil etmektedir. O, ilgili konulara dair savunusunu yaparken dayandığı rivayetlerin sıhhat durumuna çok dikkat etmemiş izlenimi vermektedir. Bunu, onun Kur'ân müdafaası arzusuna vermek gerekmektedir.

İbn Kuteybe, önce Kur'ân'ın mevsukiyetini ortaya koymaktadır. Böylece ele alacağı konuların temelini sağlam bir zemin üzerinden kurgulamış olmaktadır. Kur'ân müdafaasında öncelikle Arapça dili ve kaideleri temel dayanağıdır. Bu noktadan hareketle yaptığı açıklamaları şiir ve bazı rivayetlerle desteklemiştir.

Savunma yaptığı konuların İbn Kuteybe'nin yaşadığı dönemin tartışılan meseleleri olduğu açıktır. Yaptığı müdafa ve yorumları da tefsir gelişim süreci açısından dönemin tefsir türleriyle uyumludur. Özellikle de garîbu'l-Kur'ân hakkında bu rahatlıkla söylenebilir. Eserlerinin tefsir temelli incelenmesinin sebebi bu olmalıdır. Ama ilgili konular bir yönüyle de ulûmu'l-Kur'ân'ın en temel meseleleridir. Nitekim ilerleyen süreçte her bir konu daha da sistemleştirilmiş olarak ulûmu'l-Kur'ân eserlerinde ele alınmaya başlanmıştır.

İbn Kuteybe'nin savunularında dönemin şartları gereği ehlü's-sünne taraftarlığının izlerini ve hatta keskinliğini görmek mümkündür. Zira o dönemde en büyük mücadele gayrı Müslimlerden gelen eleştiri ve ithamlar yanında içeride Mu'tezile ve Râfizîler başta olmak üzere anlamı saptıran ehlu bid'a, sâhibu bid'a veya sâhibu re'ye karşı verilmektedir. Ancak genel bir ifadeyle; onun savunusunun müslim gar-ı müslim hangi kesimden gelirse gelsin Kur'ân okuyucusunun kafasına takılan her bir konuya dair olduğu söylenebilir. Bu sebeple de onun gayretinin Kur'ân müdafaası olarak adlandırılması hakkın teslimidir.

### Kaynakça

- Abdulmuttalib Arpa. "İbn Kuteybe'nin Belâgat İlminin Teşekkülüne Katkıları -Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân Çerçevesinde-". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2011), 29-54.
- Bağdâdî, Ahmed b. Ali Ebû Bekir el-Hatîb. *Târih-u Bağdâd*. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1931.
- Birişik, Abdülhamid. "Ulûmü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/132-135. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Bozkurt, Nahide. *Abbâsîler*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2018.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Corci Zeydan. *Târîhu't-temeddüni'l-İslâm*. Beyrut: Dâru Mektebetü'l-Hayât, ts.
- Çelebi, Muharrem. "Kutrub". 26/494-495. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Çetin, Abdurrahman. "Lahn". 27/55-56. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Demirbilek, Mine. *İbn Kuteybe'nin Mezhep Anlayışı ve Diğer Mezheplere Bakışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: İFAV, 2013.
- Duman, Zeki - Altundağ, Mustafa. "Hurûf-ı Mukattaa". 18/401-408. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Dürî, Muhammed Yâs Hıdır. *Dakâiku'l-furûki'l-luğaviyye fi'l-beyâni'l-Kur'ânî*. Bağdat: Bağdat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Arap Dili ve Edebiyatı, 2005.
- Dülber, Hatice. *İbn Kuteybe ve Hadis Anlayışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2008.
- Hakîm et-Tirmîzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali. *el-Furûk ve men'ut-terâdüf*. thk. Muhammed İbrâhîm el-Ceyûşî. Kahire: Dâru'l-İmân, 1998.
- Halid 'Abdurrahmân el-Akk. *Usûlü't-tefsîr ve Kavâiduh*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1987.
- İbn Kuteybe. *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs (Hadis Müdâfaası)*. çev. M. Hayri Kırbaçoğlu. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2. Baskı, 1989.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *'Edebu'l-kitâb*. thk. Muhammed ed-Dâlli. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1981.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Fadlu'l-'Arab ve't-tenbîh 'alâ 'ulûmihâ*. thk. Mahmud Halis. Abudabi: Dâru'l-Kütübî'l-Vatanî, 2010.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Kitâbu'l-envâ' fi mevâsimi'l-Arab*. Haydarabat: Dâiratu'l-Meârifî'l-Osmanî, 1956.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Abdüsselâm Şâhin. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2019.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî. *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*. thk. Muhammed Muhyiddin el-Esfar. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1999.
- İbn Kuteybe ed-Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2015.
- İbnu'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Muhammed. *el-Fihrist*. thk. Rıza Teceddüd. Tahran: y.y., ts.
- İrbilî, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî. *Vefâyâtu'l-A'yân ve enbâu ebnâ'iz-zamân*. thk. İhsan 'Abbas. Beyrut: Dâru Sâdır, 1978.
- Karagöz, Mustafa. "Vücûh ve Nezâirin Terimleşme Süreci-'Nezâir'in 'Eş anlamlılık' Olarak Tanımlanması Sorunu-". *Bilimname* 14/1 (2008), 7-33. <https://doi.org/10.28949/bilimname.452138>.
- Kattân, Mennâ'. *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.

- Kaya, Mahmut. "Beytülhikme". 6/88-90. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kaya, Süleyman. "Erken Dönem Tefsirlerinde Otantiklik Problemi ve Müellif-Eser İlişkisi". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 497-518. <https://doi.org/10.18505/cuid.688217>.
- Kaya, Süleyman. *Tahsîlu Nezâiri'l-Kur'an'ı Bağlamında Hakîm Tirmizî'de Vücûh ve Nezâir*. İstanbul: Rağbet, 1. Baskı, 2016.
- Kılıç, Mustafa. "İbn Kuteybe'de Kıraat-Filolojik Tefsir İlişkisi (Tefsîru Garîbul-Kur'ân Örneği)". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2020), 7-50. <https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2020.6.1.01>.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*. Ankara: Otto Yayınları, 2016.
- Mavil, Kılıç Aslan. *Matürîdi Kelamında Tevil*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.
- Mehmet Dağ. *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*. İstanbul: İSAM, 2019.
- Mukâtil, Ebû'l-Hasen b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *Kitâbu'l-vücûh ve'n-nezâir li Mukâtil b. Süleymân*. thk. Ali Özek. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1993.
- Nasr Hâmid Ebû Zeyd. *el-İtticâhü'l-'aklî fi't-tefsîr: Dirâse fi kazıyyeti'l-mecâz fi'l-Ḳur'ân 'inde'l-Mu'tezile*. Beyrut: el-Merkezu's-Sekâfî el-Arabî, 1996.
- Nesâî, Ahmed b. Şu'ayb en-. *Sünen*. thk. 'Imadu't-Tayyâr vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2010.
- Râğıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *Tefsîru Râğıb el-İsfahânî*. thk. Adil b. Ali eş-Şidî. Riyad: Dâru'l-Vatan, 2003.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî. *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Ḳur'ân*. Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1996.
- Varol, Bahaüddin. "İbn Kuteybe (276/889) Hayatı, Eserleri ve İslâm Tarihçiliğindeki Yeri". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/5 (1999), 245-274.
- Watt, W. Montgomery. *The Formative Period of Islamic Thought*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1973.
- Yahyâ b. Sellâm, Ebû Zekeriyâ b. Ebî Sa'lebe et-Teymî. *et-Tasârîf: Tefsîru'l-Kur'ân mimmâ iştebehet esmâuhû ve tasarrefet me'ânîhi*. thk. Hind Şelebî. Amman: Müessesetü Âli'l-Beyt, 2007.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1427.
- Zerkânî, Muhammed Abdu'l-Azîm. *Menâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1996.
- Zerkeşî, Bedreddin b. Muhammed b. Abdullah. *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1982.